

Velika gospodarska kriza u Kraljevini Jugoslaviji: izvještaji u "Politici"

Marić, Patrik Josip

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:149635>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-26**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

PATRIK JOSIP MARIĆ

**Velika gospodarska kriza u Kraljevini
Jugoslaviji: izvještaji u „Politici“**

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, 2021.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA
ODSJEK ZA POVIJEST

PATRIK JOSIP MARIĆ

**Velika gospodarska kriza u Kraljevini
Jugoslaviji: izvještaji u „Politici“**

DIPLOMSKI RAD

Mentor: doc. dr. sc. Stipica Grgić

Zagreb, 2021.

Sveučilište u Zagrebu
Fakultet hrvatskih studija

IZJAVA O AUTORSTVU DIPLOMSKOGA RADA

Ja, Patrik Josip Marić, rođen dana 8. 8. 1997.

u Zagrebu, prijavljujem obranu diplomskog rada pod naslovom:

Velika gospodarska kriza u Kraljevini Jugoslaviji: izvještaji u „Politici“

Svojim potpisom jamčim:

- da sam jedini autor/jedina autorica ovoga diplomskog rada;
- da su svi korišteni izvori, kako objavljeni tako i neobjavljeni, adekvatno citirani ili parafrazirani te popisani u bibliografiji;
- da ovaj diplomski rad ne sadrži dijelove radova predanih na Fakultet hrvatskih studija ili drugim ustanovama visokog obrazovanja radi završetka sveučilišnog ili stručnog studija;
- da je elektronička verzija ovoga diplomskog rada identična onoj tiskanoj, te da je to verzija diplomskog rada koju je odobrio mentor;
- da sam upoznat/upoznata s odredbama Etičkog kodeksa Odbora za etiku u znanosti i visokom obrazovanju (čl. 8) i Etičkog kodeksa Sveučilišta u Zagrebu (čl. 19).

Potpis studenta: _____

U Zagrebu, dana 30. 8. 2021.

Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu

Knjižnica Fakulteta hrvatskih studija

IZJAVA O POHRANI OCJENSKOGA RADA U DIGITALNI REPOZITORIJ KNJIŽNICE FA-
KULTETA HRVATSKIH STUDIJA

Ime i prezime studenta/ice Patrik Josip Marić

OIB studenta/ice 94211010846

Adresa elektroničke pošte za kontakt: patrik.maric@yahoo.com

Vrsta rada: a) završni rad preddiplomskog studija

b) diplomski rad

Naslov rada: Velika gospodarska kriza u Kraljevini Jugoslaviji: izvještaji u „Politici“

Mentor/ica ocjenskoga rada: doc.dr.sc. Stipica Grgić

Naziv(i) studija: Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija

a) jednopredmetni b) dvopredmetni

Odsjek/odsjeci: Povijest

Datum obrane: _____

Članovi povjerenstva:

1. doc.dr.sc. Stipica Grgić
2. doc.dr.sc. Ivana Jukić
3. izv.prof.dr.sc. Darko Vitek

Ovom izjavom potvrđujem da sam autor(ica) predanoga ocjenskoga rada i da sadržaj predane elektroničke datoteke u potpunosti odgovara sadržaju obranjenog i dovršenog ocjenskoga rada. Slažem se da ovaj rad, koji će biti trajno pohranjen u digitalnom repozitoriju Fakulteta hrvatskih studija i u Nacionalnom repozitoriju u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici, bude:

a) javno dostupan svima

b) dostupan samo korisnicima Knjižnice Fakulteta hrvatskih studija

(Zaokružite jednu opciju. Molimo Vas da zaokružite opciju a) ako nemate posebnih razloga za ograničavanje dostupnosti svog rada.)

Potpis:

Datum: 30. 8. 2021.

Sažetak

Rad se bavi odjecima Velike gospodarske krize u Kraljevini Jugoslaviji od 1929. do 1934. godine. Sastoji se od dva dijela. U prvom, preglednom dijelu rada, daju se podatci o uzrocima i posljedicama velike gospodarske krize u svijetu, ali i u Kraljevini Jugoslaviji. U drugom, istraživačkom dijelu, prikazuju se novinski članci i izvještavanje u dnevno-političkom časopisu Politika o padu njujorške burze u prvih mjesec dana nakon pada, od 29. listopada do 29. studenog 1929. te se analizira godišnji izvještaj kraljevske vlade objavljen u spomenutim novinama.

Ključne riječi: Velika depresija, Velika gospodarska kriza, crni petak, Kraljevina Jugoslavija, izvještaji, Politika

Abstract

This paper deals with the repercussions of the Great Depression in the Kingdom of Yugoslavia from 1929 till 1934. It consists of two parts. The first part of the paper deals with causes and consequences of the great economic crisis in the world, but also in the Kingdom of Yugoslavia. The second, research part, deals with newspaper articles and reports in the daily political magazine Politika from October 29 to November 29 1929, and analyzes the annual report for 1929 of the royal government published in that newspaper.

Key words: great depression, great economic crisis, black friday, Kingdom of Yugoslavia, reports, Politika

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Velika gospodarska kriza u svijetu i u Kraljevini Jugoslaviji	3
2.1. Svijet u krizi.....	3
2.2. Kraljevina Jugoslavija u krizi	14
3. Časopis Politika	33
4. Odjeci krize u Politici.....	35
4.1. Prvih mjesec dana izvještavanja	35
4.2. Stanje u Kraljevini Jugoslaviji i kriza u godišnjem izvještaju objavljenom 2. siječnja 1930. godine.....	40
5. Zaključak.....	44
6. Popis literature.....	46

1. Uvod

Velika ekonomska kriza predstavlja krah gospodarskih subjekata i gospodarstava potaknuta katastrofalnim slomom njujorške burze 1929. godine. Najočitiije posljedice ove krize bili su nedostatak kapitala i ogroman broj nezaposlenih diljem svijeta. Kriza se iz Sjedinjenih Američkih Država proširila gotovo na cijeli svijet, a kako je utjecala na radno sposobno stanovništvo, tako je prouzročila štrajkove, socijalne nemire, ali i političke krize u pogođenim zemljama. Rastu nacionalističke ideje, države se okreću same sebi, a slabi međunarodna trgovina i razmjena. Kriza je u godinama koje su uslijedile pogodila i Kraljevinu Jugoslaviju. Nedostatak kapitala prouzročio je krah domaće poljoprivrede, a ostavio je posljedice i na ionako nedovoljno razvijenoj industriji.

Velika gospodarska kriza rezultat je niza ekonomskih, političkih i društvenih čimbenika u kojoj burzovni slom 1929. predstavlja svojevrsnu prekretnicu koja označava kraj razdoblja prosperiteta i ekonomskog rasta i početak razdoblja ekonomske stagnacije i recesije.

Ovaj je diplomski rad svojevrsan nastavak mog istraživanja i bavljenja ovom temom proteklih nekoliko godina, počevši od završnog rada pa preko seminarskih radova na nekim kolegijima tijekom studiranja. Temeljna ideja je proniknuti u doživljaj krize proučavajući izvještavanje o njoj od samog 29. listopada 1929. godine. Kako taj posao meni osobno predstavlja velik „zalogaj“ zbog zdravstvenog stanja, tako sam odlučio proučiti temu u skladu sa svojim mogućnostima. Prikazat ću kako je kriza okarakterizirana u prvih mjesec dana nakon njena izbivanja u časopisu Politika te kako su o njoj pisali u godišnjem izvještaju rada kraljevske vlade 1930. godine objavljenom u Politici.

Rad je podijeljen u dva dijela. U prvom dijelu nalazi se svojevrsan uvod u temu, opisuje se zašto je i kako došlo do sloma njujorške burze, kakve je posljedice taj slom imao na američko gospodarstvo te kako se kriza proširila po svijetu i utjecala na gospodarsku

situaciju u Kraljevini Jugoslaviji. U drugom dijelu bavim se analizom izvještaja časopisa Politika koje su u to vrijeme izlazile svakodnevno te su bile jedne od najtiražnijih novina u Kraljevini, s dopisnicima diljem svijeta. Na kraju rada nalaze se zaključak i popis korištene literature.

U radu je korištena domaća i strana literatura te primarni izvor – časopis Politika dostupan u online repozitoriju.

2. Velika gospodarska kriza u svijetu i u Kraljevini Jugoslaviji

2.1. Svijet u krizi

Početak dvadesetog stoljeća obilježen je brojnim sukobima diljem svijeta i sukobima velesila na svim razinama, a dvije najveće promjene koje su utjecale na svjetsko gospodarstvo svakako su Prvi svjetski rat (1914. – 1918.) i Oktobarska revolucija kojom se socijalizam predstavlja svijetu kao novi političko-ekonomski sustav.¹ Mark Mazower identificira tri razdoblja koja su prethodila krizi:

1. od 1918. do 1920. godine – razdoblje obilježeno smanjenjem industrijske proizvodnje i sporim oporavljanjem ratom pogođenih država, ali i, s druge strane, povećanjem tržišne moći država koje su izbjegle veća ratna razaranja, poput SAD-a, Japana, Velike Britanije, Nizozemske i Švicarske;
2. od 1921. do 1923. godine – kada je gore navedene države pogodila hiperprodukcija, a države koje su stradale u ratu, poput Njemačke, Austrije i Francuske suočene su s visokom inflacijom;
3. od 1923. do 1929. godine obilježava ponovni uspon svjetske proizvodnje i općenito gospodarstva koji vrlo brzo doseže razinu iz predratne 1913. godine.²

Nakon Prvog svjetskog rata ekonomska situacija u Europi bila je u rasulu i cijene su postale nekoliko tisuća puta veće nego prije. Dok je grčka vlada povukla svoju valutu, u Poljskoj se koristilo čak četiri valute, a Beč je bio preplavljen izbjeglicama i siromasima. Ni zapadni dio Europe nije izgledao bolje: u Velikoj Britaniji je bilo oko dva milijuna nezaposlenih, 1923. godine Njemačku je zahvatila hiperinflacija, jačali su neki novi političko-ekonomski sustavi poput socijalizma i nacionalsocijalizma, a šanse za povratak

¹ Mark MAZOWER (2004.): *Mračni kontinent: Europsko dvadeseto stoljeće*, Prometej, Zagreb, str. 85.

² Isto, str. 86.

kapitalizma u Europu bivale su sve manje. Gospodarsku i monetarnu stabilnost Europe iz 19. stoljeća uništile su četiri godine brutalnog razaranja, a rat je primorao države sudionice da uvedu drastične promjene u svome gospodarstvu, čime dolazi do odbacivanja slobodnog tržišta i zlatnog standarda. Dugovi su se gomilali zbog potrebe za financiranjem rata, a SAD je postao glavni izvor kredita.³

Sredinom 1920-ih došlo je doba stabilnosti i uspjeha, valute su dovedene u red, a Velika Britanija, Italija, Njemačka i Francuska uvele su zlatni standard. Središnje banke započele su s radom, panika se smirila i počeo se opet posuđivati novac diljem Europe. Jugoslavija se vratila zlatnom standardu tek 1931. godine, ali su se odmah vidjele dobre strane povratka kapitalizmu.⁴

Njemačka i Britanska trgovina bilježila je pad u odnosu na 1913. godinu, a iako je razdoblje „ludih dvadesetih“ bilo prosperitetno, rijetko koja država se uspjela okoristiti i postaviti solidne temelje ekonomije koji bi možda i pretrpjeli krizu koja je slijedila. Vlade su više bile zaokupljene zaštitom svog tržišta i proizvođača, a nisu se okretale globalnom tržištu, iako su cijene proizvoda godinama padale. Osim globalne konkurencije, oporavak Europe 1920-ih godina usporavala je i njezina gospodarska politika. Povratak na zlatni standard zahtijevao je snižavanje razine plaća i cijena, kao i smanjenje socijalnih davanja, a to je u Velikoj Britaniji dovelo do velikog štrajka 1926. godine.⁵ Problem Europe ležao je u tome što se pokušavalo vratiti na predratnu stabilnost, a ona nije bila moguća zbog rastuće moći radničke i seljačke klase koja je inzistirala na višem životnom standardu. Također, bilo je pojedinih industrijalaca i sindikalaca koji su zahtijevali gospodarsku politiku vođenu po uzoru na američki model visokih plaća i široke proizvodnje, ali inflacija je i dalje bila velika bojazan europskih ekonomista, tako da je i ta opcija odbačena. U konačnici, Europa je imala svezane ruke. Britanija, kao najveći svjetski prijeratni bankar više nije bila u mogućnosti davati kredite, pa je sve ovisilo o SAD-u. Uzevši u obzir to da su ulagači zbog

³ Mark MAZOWER (2004.): *Mračni kontinent: Europsko dvadeseto stoljeće*, Prometej, Zagreb, str. 86.

⁴ Isto, str. 114.

⁵ John Kenneth GALBRAITH (2010.): *Veliki slom 1929. Kako nastaju velike svjetske krize*. Zagreb, str. 22.

tržišnog rasta dionica 1928. godine vratili kapital natrag u SAD, a već sljedeće godine povukli ostatak svojih dobara iz Europe, dogodio se međunarodni slom financija.⁶ U godinama koje su prethodile slomu burze rastao je broj proizvodnih poduzeća u SAD-u što se odrazilo i na ukupnu vrijednost proizvodnje koja je samo u četiri godine porasla za više od 10 %. Iako su neki ekonomisti i političari smatrali da bi moglo doći do burzovnog kraha, nitko nije očekivao takve razmjere.⁷

Zanimljivo je da Galbraith smatra da je do kraja prosperiteta došlo zbog „sasušivanja“ američkih investicija i kredita sredinom 1928. godine kada je priljev kapitala smanjen upola.⁸ Još je zanimljivije i ironičnije da je Herbert Hoover, dotadašnji ministar gospodarstva, iste 1928. godine postao američki predsjednik i u svom prvom predsjedničkom govoru izjavio da se Amerika nalazi bliže od i jedne države u povijesti „konačnoj pobjedi nad bijedom“.⁹

Slom burze 1929. godine uništio je međunarodnu trgovinu, nakon čega je uslijedila ogromna agrarna kriza. Naime, smanjile su se poljoprivredne cijene, pa su seljaci bili prisiljeni zaduživati se. Time dolazi do gomilanja proizvoda i automatskog smanjivanja potražnje, a nezaposleni su počeli napuštati sela i odlaziti u europske gradove. Dok je narod skapavao od gladi, zalihe hrane su propadale ili ih se namjerno uništavalo.¹⁰ Iako je cijena bila snižena, očigledno je da je tadašnje potrošačko društvo bilo slabe kupovne moći te su se viškovi gomilali u svim sektorima.

Galbraith smatra da je ekonomija u to vrijeme odražavala slabost kroz pet ključnih točaka: kroz lošu distribuciju dohotka, lošu korporativnu strukturu, lošu bankovnu

⁶ John Kenneth GALBRAITH (2010.): *Veliki slom 1929. Kako nastaju velike svjetske krize*. Zagreb, str. 22.

⁷ Isto, str. 22.

⁸ Ivan T. BEREND (2011.): *Ekonomika povijest Europe 20. stoljeća*. Zagreb, str. 62.

⁹ Vladimir BRODNJAK (ur.) (1977.): *Povijest svijeta od početaka do danas*. Zagreb, str. 634.

¹⁰ Mark MAZOWER (2004.): *Mračni kontinent: Europsko dvadeseto stoljeće*, Prometej, Zagreb, 116.

strukturu, dvojbenu stanje vanjskotrgovinske bilance te loše stanje ekonomske inteligencije.¹¹

Uz već spomenute probleme, ono što se često spominje kao jedan od ključnih okidača krize je nekontroliran rast vrijednosti burzovnih dionica. Naime, brojne su dionice do listopada 1929. dosegle rekordne vrijednosti te su tih kobnih dana kupci počeli gubiti sigurnost u dionice. Nesigurnost je vodila nekontroliranoj prodaji dionica koja se eksponencijalno širila i time rušila cijene. Galbraith ističe nevjerojatan podatak da je samo dan prije sloma burze, u posljednjem satu njezina rada, prodano preko 2 600 000 dionica.¹²

Na tržištu je, uz to, postojao i velik broj malih banaka koje zbog slabe likvidnosti nisu bile u mogućnosti osigurati dovoljno sredstava za isplatu svojih vjerovnika nakon poznatoga Crnog petka (četvrtka).¹³

Tog kobnog dana, 24. listopada 1929., situacija na njujorškoj burzi bila je drugačija nego ikada prije. Sva ona prijašnja ulaganja i prekomjerno „nabijanje“ cijena dionica se, kako je već spomenuto, u trenutku gubljenja povjerenja dioničara, odrazila na užurbanu prodaju istih što je strelovito rušilo njihovu cijenu. Vrijednost dionica padala je iz minute u minutu te je samo toga dana prodano gotovo 13 milijuna dionica po cijenama bitno nižima od burzovne.¹⁴ Golema količina novca toga je dana, a i u danima koji su uslijedili, nestala s tržišta što se u konačnici odrazilo na čitavo američko, ali i europsko gospodarstvo.

Detaljnu analizu događaja toga kobnog dana donio je Barrie A. Wingmore u svojem djelu *The Crash and its Aftermath: A History of Securities Markets in the United States 1929-1933*. Burza se toga dana otvorila u 10 sati ujutro, a sudjelovalo je oko 1100 burzovnih mešetara. Već je tada bilo jasno da to neće biti uobičajen dan jer je inače u radu

¹¹ John Kenneth GALBRAITH (2010.): *Veliki slom 1929. Kako nastaju velike svjetske krize*. Zagreb, str. 158.

¹² Isto, str. 98.

¹³ Velika industrijska kriza (1929-33), Hrvatska enciklopedija, online izdanje, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=64142>, zadnji pristup 18. srpnja 2021.

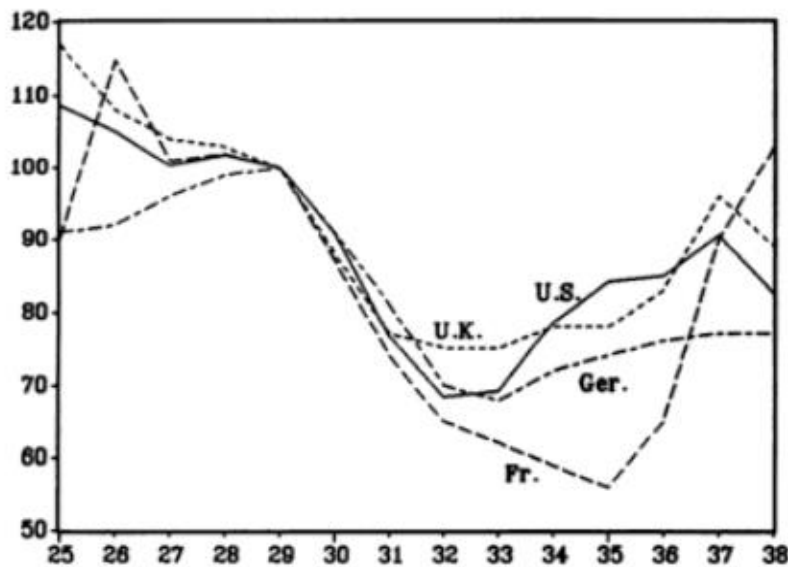
¹⁴ John Kenneth GALBRAITH (2010.): *Veliki slom 1929. Kako nastaju velike svjetske krize*. Zagreb, str. 98.

burze sudjelovalo oko 750 do 800 djelatnika, no zbog mnogih poziva tijekom noći, dovedeno je sve raspoloživo ljudstvo. Već do 10.30 većina vrijednosti dionica je pala za 5 do 10 dolara, a opterećenje je bilo toliko da je traka s novostima kasnila čak 16 minuta. Već u 10.45 u Washingtonu su se sastali članovi Odbora za savezne rezerve (Federal Reserve Board). Istovremeno se ulica ispred burze počela naglo popunjavati investitorima koji su čuli za katastrofu, ali nisu mogli doći do detalja zbog kaosa. Burza se zatvorila u 15.30, a traka s novostima bila je gotova tek u 19.35 te su tek tada mogli vidjeti cijene dionica u trenutku zatvaranja burze. Wingmore navodi da je toga dana u 974 transakcije prodano 12 894 650 dionica, kao nikada u jednome danu u povijesti.¹⁵

Koliko su cijene padale dočaravaju vrijednosti dionica sljedećih poduzeća: General Motors je u vrijeme otvorenja burze imao cijenu dionice $57 \frac{3}{8}$ dolara, a najniža cijena toga dana bila je 49 dolara. Na raspolaganju je bio 543 900 dionica. To znači da je gubitak u samo jednome danu bio gotovo pet milijuna dolara. Još je lošije prošla tvrtka Montgomery Ward, čija je vrijednost dionice pala sa $83 \frac{1}{4}$ dolara na 50 dolara. Na 338 700 dionica to je gubitak od vrtoglavih 11 milijuna dolara, što je gotovo trećina vrijednosti svih dionica.¹⁶ Zanimljiv prikaz svega navedenog može se iščitati i iz grafikona kojeg donosi Peter Temin u svome djelu *Lessons from the Great Depression* u kojemu se jasno vidi koliko su cijene pale te kobne 1929. godine jer je pad cijena dionica doveo do smanjenja cijena proizvoda.

¹⁵ Barrie A. WINGMORE 1985.: *The Crash and its Aftermath: A History of Securities Markets in the United States 1929-1933*. Greenwood Publishing Group, str. 6.

¹⁶ Isto, str. 8.

Kretanje cijena proizvoda (wholesale) u SAD-u, Velikoj Britaniji, Njemačkoj i Francuskoj od 1925. do 1938. Izvor: Peter TEMIN (1991.): *Lessons from the Great Depression*, MIT press, London, England, str. 2.

Kako bi se situacija spasila, aktivirale su se sve banke u Americi, no i pomoć države bila je neminovna. Predsjednik Hoover je već 13. studenog 1929. godine predložio kongresu rez od 160 milijuna dolara iz poreznih doprinosa što je Kongres i usvojio do kraja dana.¹⁷ Usprkos svemu, Wingmore navodi da je državni deficit 1929. godine iznosio oko 900 milijuna dolara, a 1930. oko 462 milijuna dolara.¹⁸

Iako je imao mnoštvo ideja ne bi li zemlju izvukao iz krize, ekonomska načela koja je Hooverova vlada ponudila nisu u velikoj mjeri doprinijela završetku krize. Na kraju Hooverovog mandata u SAD-u je i dalje bilo 12 do 15 milijuna nezaposlenih. Nakon samo jednog mandata, već na sljedećim predsjedničkim izborima, glasači su povjerenje dali

¹⁷Barrie A. WINGMORE 1985.: *The Crash and its Aftermath: A History of Securities Markets in the United States 1929-1933*. Greenwood Publishing Group, str. 114.

¹⁸ Isto, str. 210.

kandidatu demokratske stranke Franklinu D. Rooseveltu.¹⁹ Samo jedan dan nakon inauguracije u ožujku 1933. godine Roosevelt je proglasio četverodnevni praznik za banke, s čijim istekom je 9. ožujka predložio kongresu Emergency Banking Act koji je isti dan prihvaćen. Do kraja godine njegova je vlada uspostavila mnoštvo ureda koje će sve biti dio njegovog poznatog New Deala, poput Civilian Conservation Corps, Federal Relief Administration, Agricultural Adjustment Administration, Tennessee Valley Authority, National Recovery Administration, Public Works Administration i mnogi drugi.²⁰

New Deal definitivno je jedan od najznačajnijih ekonomskih planova oporavka u 20. stoljeću, a među mnogim privrednim i socijalnim mjerama i reformama koje je vlada poduzimala posebno se ističu „vraćanje financijske stabilnosti (oporavak banaka i burzi), davanje povoljnih kredita industrijalcima, otvaranje javnih radova, pomoć farmerima, državno jamstvo minimalnih cijena poljodjelskih proizvoda (smanjenje »škara cijena« poljoprivrednih i industrijskih proizvoda), poduzimanje agrotehničkih mjera, porezne olakšice, jačanje prava radničkih sindikata, priznanje prava radničkih sindikata da sklapaju kolektivne ugovore, ograničenje dječjega rada, reguliranje radnoga vremena i nadnica, uvođenje starosnog i invalidskog osiguranja i jačanje vanjske trgovine (politika dobrog susjedstva), posebno s Južnom Amerikom, kako bi se pojačao izvoz“²¹. U skladu sa svojim izbornim obećanjima Roosevelt je ispunio gore navedeno, što je sve bilo dio programa socijalnog preobražaja.²² Međutim, kriza se vrlo brzo iz SAD-a proširila diljem svijeta budući da su bile glavna zemlja vjerovnik, odnosno da su kreditirale mnoge europske i neeuropske zemlje nakon Prvog svjetskog rata te da su tijekom dvadesetih brojni krediti bili kratkoročni, trenutna je otplata postala nemoguća bez novih kredita što je prouzročilo zasto

¹⁹ Vladimir BRODNJAK (ur.) 1977.: *Povijest svijeta od početaka do danas*, Zagreb, str. 634.

²⁰ M. J. HEALE (1999.): *F. D. Roosevelt, New Deal and War*. Routledge, str. 82.

²¹ New Deal, Hrvatska enciklopedija, online izdanje, <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=43624>, pristup ostvaren 25. srpnja 2021.

²² Vladimir BRODNJAK (ur.) (1977.): *Povijest svijeta od početaka do danas*, Zagreb, str. 634.

međunarodnog financiranja. Davanje zajmova se smanjilo sa gotovo 1,5 milijardu dolara kredita 1930 na tek 30 milijuna dolara 1931. godine.²³

Dietmar Rothermund dijeli države nakon pada burze u tri kategorije:

1. one koje su se približile britanskoj funti (ovdje spadaju Portugal, skandinavske zemlje i britanske kolonije koje su prilagođavale svoje zakonodavstvo nakon što je Britanija odbacila zlatni standard);
2. one koje su se držale američkog dolara (odnosi se uglavnom na zemlje Latinske Amerike koje su proživljavale teška razdoblja inflacije, posebice Čile) i
3. one koje su pokušavale zadržati zlatni standard (primjerice, Japan, koji je morao donijeti odluku o embargu na izvoz zlata i kontrolu uvoza i izvoza).²⁴

Svjetska ekonomska kriza snažno se odrazila i u Europi, posebice u Velikoj Britaniji. Tridesete godine u njezinoj su povijesti ostale zapamćene kao „wasted years“ (protraćene godine), kako pišu John Stevenson i Chris Cook.²⁵ Vlada narodne koalicije koju je vodio Ramsey MacDonald okušala je 1931. godine zemlju klasične slobodne trgovine usmjeriti prema politici zaštitnih carina, no to nije bilo uspješno. S druge strane, uspjeli su spriječiti da gospodarska kriza razbije parlamentarizam i demokraciju pa su ostali utjecajni i kad ih je 1935. godine naslijedila konzervativna vlada Stanleyja Baldwina.²⁶ U razdoblju između 1929. i 1931. godine britanski se izvoz smanjio upola. Do srpnja 1930. u Velikoj Britaniji je broj nezaposlenih dosegao dva milijuna, a najvišu je točku dosegao koncem 1932. godine

²³ Ivan T. BEREND (2011.): *Ekonomska povijest Europe 20. stoljeća*, Zagreb, str. 62.

²⁴ Dietmar ROTHERMUND (1996.): *The Global Impact of the Great Depression 1929-1939*. Routledge, str. 9.

²⁵ John STEVENSON, Chris COOK (2009.): *The Slump: Britain in the Great Depression*. Routledge, str. 10.

²⁶ Vladimir BRODNJAK (ur.) (1977.): *Povijest svijeta od početaka do danas*. Zagreb, str. 636.

kada je iznosio čak 3 milijuna. Također, 1931. godine, Britanija je morala napustiti zlatni standard.²⁷

Kao i u Velikoj Britaniji, i u Francuskoj je početkom tridesetih ekonomska kriza uzrokovala političku krizu. Pojavio se niz radikalno-totalitarističkih organizacija fašističkog tipa koje su zahtijevale ukidanje parlamentarne demokracije, okončanje klasne borbe i uvođenje čvrstog autoritarnog sustava vladanja.²⁸ Zanimljivo je da je Francuska jedna od malo zemalja koja je 1930. godine imala jednaku stopu industrijske proizvodnje kao i 1929., a 1931. godine je bilježila pad od samo 10 %. Međutim, nakon 1931. godine bilježi se kriza na svim poljima.²⁹ Iako je bila odgođena u odnosu na druge zemlje, financijska i bankovna kriza dovela je 1934. do uvođenja zakonske kontrole nad privatnim bankarstvom te su razdvojene depozitne aktivnosti i investicijski poslovi, a stupio je na snagu i novi Zakon o reguliranju bankarstva koji je osigurao značajna smanjenja poreza.³⁰

Oporavak od poraza iz Prvog svjetskog rata u Njemačkoj je tekao sporo zbog silnih reparacija koje su morali plaćati i zbog potpuno uništene zemlje. Zato je ekonomska kriza koja je uslijedila nakon 24. listopada 1929. godine posebno pogodila Njemačku. Njemačka se industrija tada suočila s nedostatkom kapitala, stečajevima i velikom nezaposlenošću. Razlog tomu svakako su bili i inozemni zajmovi koji su tada opozvani.³¹ Naime, Njemačkoj je polovica duga bila u kratkoročnim kreditima te je tijekom ljeta 1931. u samo 6 tjedana izgubila dvije milijarde maraka u zlatu i devizama. Nadalje, u srpnju je bankrotirala Darmstadter und National Bank, jedna od tri vodeće njemačke banke što je započelo to da je njemački bankovni sustav doživio slom.³² Njemačka je vlada 13. srpnja 1931. zatvorila

²⁷ John STEVENSON, Chris COOK (2009.): *The Slump: Britain in the Great Depression*, Routhledge, str. 11.

²⁸ Vladimir BRODNJAK (ur.) (1977.): *Povijest svijeta od početaka do danas*. Zagreb, str. 638.

²⁹ Julian JACKSON (2009.): *The POLitics of Depression in France 1932-1936*. Cambridge University Press, str. 25.

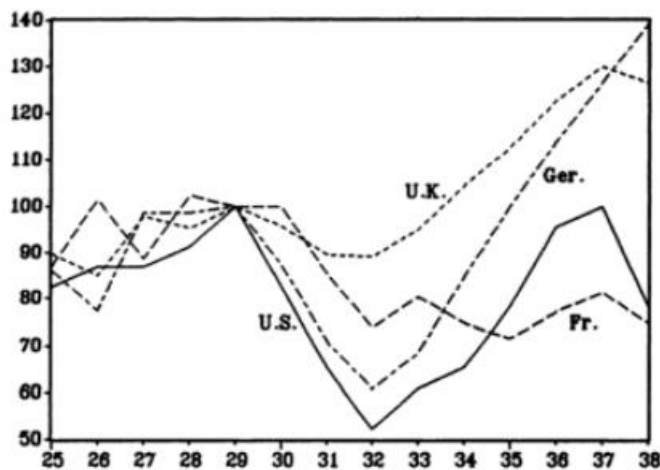
³⁰ Ivan T. BEREND (2011.): *Ekonomska povijest Europe 20. stoljeća*. Zagreb, str. 68.

³¹ Vladimir BRODNJAK (ur.) (1977.): *Povijest svijeta od početaka do danas*. Zagreb, str. 640.

³² Ivan T. BEREND (2011.): *Ekonomska povijest Europe 20. stoljeća*. Zagreb, str. 62.

sve banke i obustavila razmjenu nacionalne valute za stranu valutu.³³ Sličnu sudbinu podijelila je i Austrija gdje je u svibnju 1931. bankrotirao bečki Kreditanstalt, banka koja je bila srednjoeuropska središnjica carstva Rothschild i centar velikih operacija u srednjoj i istočnoj Europi. Istovremeno se zlatna podloga šilinga smanjila sa 87 % na 25 %.³⁴

Nadalje, kao i u Francuskoj, i u Njemačkoj je gospodarska kriza potaknula političku. Smjena raznih vlada kratkoga vijeka nije povoljno djelovala na krizu te je narod povjerenje dao Adolfu Hitleru, vođi nacionalsocijalističke stranke.³⁵ Pojava fašizma i nacionalističkih ideja i težnji može se identificirati kao jedna od nesumnjivo najgorih posljedica Velike gospodarske krize koje će odvesti u još gore povijesne događaje. Iz dolje priloženog grafikona se, s druge strane, vidi kako je njemačka industrija doživjela najveći krah 1932. godine, a da s dolaskom Hitlera na vlast 1933. godine doživljava strelovit uspon te do kraja desetljeća preuzima vodstvo u industrijskoj proizvodnji.

³³ Ivan T. BEREND (2011.): *Ekonomika povijest Europe 20. stoljeća*. Zagreb, str. 63.

³⁴ Isto, str. 62.

³⁵ Vladimir BRODNJAK (ur.) (1977.): *Povijest svijeta od početaka do danas*. Zagreb, str. 641.

Industrijska proizvodnja u SAD-u, Velikoj Britaniji, Njemačkoj i Francuskoj od 1925. do 1938. Izvor: Peter TEMIN (1991.): *Lessons from the Great Depression*, MIT press, London, England, str. 2.

Kao što je i prije spomenuto, jedna od posljedica krize svakako su i velike promjene u međunarodnoj trgovini. Naime, nekolicina europskih vlada uvela je stroge mjere devizne kontrole koje su preobrazile međunarodnu trgovinu. Centralizirale su sva plaćanja za uvoz i izvoz putem svojih središnjih banaka, nadgledale su i vodile pregovore o kompenzaciji trampom (i potpisivali bilateralne klirinške ugovore) čime su stvarale račune za međunarodna plaćanja te su uvoznici plaćali vlastitom valutom na taj račun kod svojih središnjih banaka što je služilo za plaćanja izvoznicima iz istih zemalja. Tako zemlje partneri nisu morale koristiti tvrdi valutu, a uvoz zemlje bio je određen njezinim izvozom.³⁶ U sklopu promjena na polju međunarodne trgovine važno je spomenuti i da su carine bile jedno od najučinkovitijih sredstava vladine ekonomske politike. U razdoblju između 1929. i sredine 1930-ih neprestano su povećavane.³⁷

Državna intervencija u mnogim je zemljama bila vrlo jaka. Poljske i mađarske vlade išle su toliko daleko da su osnivale poduzeća u državnom vlasništvu i uvele državno planiranje. Isto je viđeno i kod Njemačke, a taj je proces tekao usporedno s pripremanjima za rat.³⁸

Osim opisanih posljedica krize, treba navesti i sljedeće:

- svjetska industrijska proizvodnja smanjila se za 30 %
- proizvodnja ugljena i željeza smanjila se za 40 do 60 %
- cijene žita smanjile su se za 60 %

³⁶ Ivan T. BEREND (2011.): *Ekonomika povijest Europe 20. stoljeća*. Zagreb, str. 64.

³⁷ Isto, str. 64.

³⁸ Isto, str. 69.

- obujam europske trgovine smanjio se između 1929. i 1935. sa 58 milijardi dolara na 21 milijardu
- gubitci industrijske proizvodnje bili su od 102 do 117 milijardi dolara
- gubitci trgovine i usluga bili su od 31 do 35 milijardi dolara
- gubitci prometa bili su od 15 do 23 milijardi dolara
- gubitci poljoprivrede bili su preko milijardu dolara.

Ukupni gubici u SAD-u procijenjeni su na od 149 do 176 milijardi dolara.³⁹ Zbog krize je bilo oko 40 milijuna nezaposlenih.⁴⁰

Ono što je vrlo važno spomenuti jest da je teret krize prenesen na zemljoradnički sektor. Posljedično je srušena potrošačka moć sela čime je kriza znatno produbljena te je nakon industrijske nastupila poljoprivredna kriza.⁴¹ Ovo će posebice biti važno u Kraljevini Jugoslaviji o kojoj više u sljedećem poglavlju.

2.2. Kraljevina Jugoslavija u krizi

Kao i mnoge druge europske zemlje, i naši su prostori iz Prvog svjetskoga rata izišli u posve novom ruhu. Stvorena je nova država pod vodstvom dinastije Karađorđevića, vođena idejom o ujedinjenju svih Južnih Slavena. Davorin Rudolf za novu tvorevinu kaže: „U novoj državi su nametnute ideje centralizma i unitarizma. Zatirane su nacionalne različitosti. Službena ideologija je bila «jednoga troimenog, troplemenog naroda», ideje integralnog jugoslavenstva s potiranjem interesa manjih nacija k njihovoj posebnosti, stapanje u cjelinu s čvrstom i centraliziranom vlasti u Beogradu. Te ideje su postale

³⁹ Živko TOPALOVIĆ (1937.): *Velika privredna kriza, prikaz jedne svetske katastrofe*. Beograd, str. 5.

⁴⁰ Isto, str. 45.

⁴¹ Isto, str. 12.

zamjena pojmu velike Srbije, jer su odgovarale najbrojnijem narodu i vladajućoj strukturi. Vlast se služila policijskom represijom i nedemokratskim metodama.“⁴²

Kako u političkom, tako i u gospodarskom životu, stanje je bilo nesolidno te su se državni organi miješali u pitanja proizvodnje, potrošnje, radnih odnosa i politike uvoza i izvoza. Opravdavajući Rudolfove navode o centralizaciji i favoriziranju jednoga naroda stoje činjenice koje se tiču porezne politike i toga da su bivši dijelovi Austro-Ugarske Monarhije plaćali puno veće poreze nego uži dijelovi Srbije.⁴³ Nadalje, tadašnja Jugoslavija nije do 1927. godine imala niti uravnotežen godišnji proračun pa se on mogao nekontrolirano trošiti i prebacivati novac iz jednog fonda u drugi. Država je tako bila ujedinjena samo geografski, a gospodarska nejednakost između pojedinih područja bila je iznimno izražena. Posebice se po agrikulturni ističe područje kasnije Dunavske banovine, definitivno najbogatijeg područja u Kraljevini, koja je često popunjavala financijske praznine ostalih banovina. Na preko 90 posto površine stanovništvo se u Dunavskoj banovini bavilo poljoprivredom. Uz poljoprivredu zamjetan je i razvoj stočarstva, posebice uzgoj konja. Iako je industrija bila tek minorno zastupljena u gospodarstvu ove banovine, i njena je orijentacija bila vezana uz poljoprivredu pa se u tom razdoblju ovdje nalaze mlinarska industrija, kudeljare, pivovare, šećerane, svilare, tekstilna poduzeća, ali i ciglane, drvare, poduzeća za obradu metala, električne centrale te rudnici.⁴⁴

Cijelo međuratno razdoblje nove države obilježio je i snažan utjecaj iz inozemstva. U samim počecima svoga postojanja, kada je tek bila Kraljevina SHS, vlada nije inzistirala na zadržavanju svog zlata koje je dobila od Austro-ugarske banke 1922. godine nego ga je posudila Francuskoj kako bi ona ojačala svoje zlatne rezerve u čemu se vidi tijesna veza

⁴² Davorin RUDOLF (2009.): „Jugoslavija: Unitarna država ili federacija povijesne težnje srpskoga i hrvatskog naroda – jedan od uzroka raspada Jugoslavije“. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 46, 2., str. 300.

⁴³ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ (2005.): „Nezaposlenost u Hrvatskoj od vremena velike svjetske krize i javni radovi“, *Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, 1, 1., 101-114, str. 102.

⁴⁴ Boris KRŠEV (2007.): *Financijska politika Jugoslavije 1918.-1941.* Novi Sad, str. 296.-297.

između francuske i jugoslavenske vlade.⁴⁵ Strani kapital polako je, ali snažno prodirao u sve sfere gospodarskog života Jugoslavije u periodu prije, ali i netom nakon njujorškog burzovnog sloma. Udio stranog kapitala najviše se osjetio u privatnom bankarstvu, čak 15 od 22 najveće privatne banke bile su u stranom vlasništvu. Nadalje, strani kapital bio je prisutan i u osiguranju (u 19 od 31 društva), u proizvodnji energije (tri petine kapaciteta svih centrala i gotovo polovica cjelokupne proizvodnje ugljena) te rudarstvu (potpuni utjecaj u eksploataciji obojenih metala, kroma i antimona te većinski udio u eksploataciji magnezita i zlata. Ni druge gospodarske grane nisu bile bez stranog utjecaja.⁴⁶ Upravo je strani kapital utjecao na razvoj kapitalističkog dijela gospodarstva jer je pojačavao proces koncentracije i centralizacije kapitala na područjima u kojima je imao utjecaja. U vrijeme velike gospodarske krize koja će uslijediti tridesetih godina, koncentracija stranog kapitala u pojedinim će područjima utjecati na eliminaciju konkurenata, ali i manje rentabilnih tvornica.⁴⁷

Ivana Žebec Šilj u svojem je radu istaknula upravo tu tezu da je u većini predratnih industrijskih poduzeća prevladavao strani kapital, a nakon rata nastavljena je njegova dominacija.⁴⁸ Nakon krize, s obzirom na to da nisu bili u mogućnosti sami stvoriti kapital, strani je kapital odredio razvojni put jugoslavenskog gospodarstva, posebice industrije jer je najviše investiran u industrijska poduzeća, posebice rudarsku, kemijsku industriju i industriju proizvodnje električne energije.⁴⁹ Što se tiče količine stranog kapitala, Žebec Šilj navodi da su najviše investirale Francuska, Velika Britanija, Čehoslovačka, Švicarska i Italija (70 % ukupnog stranog kapitala), a nakon okupacije Čehoslovačke njemački kapital

⁴⁵ Sergije DIMITRIJEVIĆ (1962.): *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.* Beograd, str. 79.

⁴⁶ Sergije DIMITRIJEVIĆ (1962.): *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.* Beograd, str. 79.

⁴⁷ Isto, str. 82.

⁴⁸ Ivana ŽEBEC ŠILJ (2017.): *Zagrebačka industrija 1935.-1939. u kontekstu međuratnog gospodarskog razvoja*, Zagreb, str. 37.

⁴⁹ Isto, str. 41.

iznosio je 800 milijuna dinara, što je iznosilo oko 10 posto ukupnih stranih investicija, što svjedoči o rastu njegove prisutnosti na ovim prostorima.⁵⁰

Udio stranog kapitala u jugoslavenskom gospodarstvu toga doba bilo je predmetom mnogih rasprava, a odgovore je pokušao ponuditi i rad Vladimira V. Rozenberga i Jovana LJ. Kostića iz 1940. godine „Ko finansira jugoslovensku privredu“. U njemu se navodi da je inozemni kapital u bankama zastupljen sa čak 59,69 %, a u 4 od istraživanih 18 banaka udio stranog kapitala iznosi 100 %, dok u šest njih iznosi 91,75 %⁵¹, i to kao učešće u glavnici ili kao kredit odobren poduzeću.⁵² Autori ističu da je Jugoslavija bila primamljiva prvenstveno radi prirodnih bogatstava koja pružaju mogućnost iskorištavanja za izvoz. S druge strane, pogrešno je shvaćena poslijeratna oskudica u robi i uvoz koji je potaknula jer se smatralo da Jugoslavija može apsorbirati puno više robe te je na tome zasnovana velika rentabilnost plasmana kapitala u jugoslavenskoj industriji. Nadalje, inflacija i stabilizacija dinara na nivou nižem od njegove ranije vrijednosti davale su mogućnost velikih dopunskih dobitaka u odnosu kupovne snage stranih valuta i nivou cijena u zemlji. Istovremeno su visoke kamatne stope privlačile uvoz stranog kapitala u vidu inozemnih kredita jugoslavenskim novčanim zavodima.⁵³

Što se tiče konkretnih primjera sudjelovanja stranog kapitala u industriji Jugoslavije, zanimljivo je istaknuti primjer industrije nafte. Naime, prerada i tržište nafte bili su razdijeljeni između triju svjetskih naftnih poduzeća: američkog Standard Oila, anglo-nizozemskog Shella, a istraživanja su vršili Nijemci preko Jugopetrola. Ova tri krupna poduzeća predstavljala su gotovo svu jugoslavensku industriju i ekstrakciju nafte.⁵⁴ Što se tiče rudarstva i topioničarstva, najzastupljenija je bila Velika Britanija sa 44,7 % udjela,

⁵⁰ Ivana ŽEBEC ŠILJ (2017.): *Zagrebačka industrija 1935.-1939. u kontekstu međuratnog gospodarskog razvoja*, Zagreb, str. 42.

⁵¹ Vladimir V. ROZENBERG, Jovan LJ. KOSTIĆ (1940.): *Ko finansira jugoslovensku privredu*, Beograd, str. 35.

⁵² Isto, str. 61.

⁵³ Isto, str. 65.

⁵⁴ Sergije DIMITRJEVIĆ (1958.): *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*. Beograd, str. 46.

zatim Francuska sa 23,7 % te Njemačka sa 14,5 %.⁵⁵ U metalo-prerađivačkoj industriji glavnu je riječ imala Njemačka sa 35,3 %, zatim Čehoslovačka sa 24,4 % pa Švedska sa 10,1 %.⁵⁶ U tekstilnoj industriji i dalje je prevagu nosila Njemačka sa 33,5 %, zatim Švicarska sa 15,7% i na koncu SAD sa 11,5 %.⁵⁷ Što se tiče ostalih grana industrije, u kemijskoj industriji najzastupljeniji je bio kapital Čehoslovačke i Belgije⁵⁸, u industriji poljoprivrednih proizvoda Čehoslovačka i Mađarska⁵⁹, u šumskoj, drvnoj i papirnoj industriji Švicarska sa preko 50 % te Njemačka⁶⁰, industriji kože i obuče Čehoslovačka i Švicarska, u industriji građevnog materijala Švicarska⁶¹ i Francuska⁶² itd. Svi navedeni podatci svjedoče o prekomjernoj prisutnosti stranog kapitala u gotovo svim granama industrije u tadašnjoj Jugoslaviji.

No, usprkos priljevu stranoga kapitala, Jugoslavija je i dalje bila pretežito poljoprivredna zemlja, sa slabo razvijenom industrijom i gotovo neprimjetna na svjetskoj gospodarskoj sceni. Ipak, ta ju je činjenica na neki način spasila od događaja nakon pada njujorške burze. Kako piše Kršev, u prvim će godinama takav njen poljoprivredno orijentirani položaj dovesti do toga da od krize čak ima i koristi. Naime, prema izvještaju Narodne banke za 1929. godinu događaji na njujorškoj burzi u listopadu 1929. godine utjecali su samo na državne obveznice Jugoslavije, i to pozitivno jer je padom tečaja jugoslavenskih akcija omogućeno repatriranje obveznica jugoslavenskih zajmova pod

⁵⁵Sergije DIMITRJEVIĆ (1958.): *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*. Beograd, str. 53.

⁵⁶ Isto, str. 73.

⁵⁷ Isto, str. 91.

⁵⁸Sergije DIMITRJEVIĆ (1958.): *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*. Beograd, str. 98.

⁵⁹ Isto, str. 107.

⁶⁰ Isto, str. 118.

⁶¹ Isto, str. 128.

⁶² Isto, str. 135

povoljnim okolnostima. Samim time povećane su devizne rezerve Narodne banke, povećan je značaj domaćeg tržišta vrijednosnica te su umanjene obveze prema inozemstvu.⁶³

Kao i Kršev, i Volner smatra da je Jugoslaviju gospodarska kriza zahvatila kasnije zbog gospodarstvenog i tehnološkog zaostajanja zemlje. Ona također nije mogla biti uzrokovana hiperprodukcijom kao u nekim razvijenim zemljama upravo zbog slabe industrijske proizvodnje i niske kupovne moći stanovništva. Onaj strani kapital koji je trebao pomoći u oporavku zemlje, prema Volnerovom mišljenju, bio je u krizi kamen spoticanja jer će krizu u Jugoslaviji prouzročiti upravo povlačenje stranog kapitala iz bankarskog i industrijskog sustava zemlje.⁶⁴

Tijekom 1930. godine velika gospodarska kriza nije se značajnije odrazila na jugoslavensko gospodarstvo. Te godine pala je cijena poljoprivrednih proizvoda koje su u najvećoj mjeri bile podložne pogoršanju gospodarstvenih prilika u inozemstvu.⁶⁵ To se jasno vidi i iz izvještaja o godišnjem proračunu gdje su 1929./1930. godine rashodi Kraljevine Jugoslavije iznosili 11 816,96 milijuna, a prihodi 13 449,27 milijuna što je rezultiralo prvim velikim suficitom. Bila je to i posljednja godina sa, takozvanim, knjigovodstvenim suficitom jer se sljedećih pet godina državni proračun nalazio u deficitu.⁶⁶

Iako je zasluge o zakašnjelom djelovanju pada burze kraljevska vlada pripisala sebi, ipak je tijekom 1930. godine donijela niz zakona kako bi se zaštitila od mogućih posljedica krize. Neki od najvažnijih su Zakon o kontroli poljoprivrednih proizvoda, Zakon o carinskoj tarifi, Zakon o burzama, Zakon o suzbijanju nedopuštene konkurencije i Zakon o trgovini.⁶⁷ Ipak, pokušaji zaštite od posljedica nisu bili dovoljni jer je prvi krizni deficit

⁶³ Boris KRŠEV (2007.): *Finansijska politika Jugoslavije 1918.-1941.* Novi Sad, str. 265.

⁶⁴ Hrvoje VOLNER (2007.): „Poduzeće S. H. Gutmann d. d. u vrijeme Velike gospodarske krize (1929. - 1934.)“, *Scrinia Slavonica*, 7, 1, 328-371, str. 328.

⁶⁵ Boris KRŠEV (2007.): *Finansijska politika Jugoslavije 1918.-1941.* Novi Sad, str. 266.

⁶⁶ Boris KRŠEV (2007.): *Finansijska politika Jugoslavije 1918.-1941.* Novi Sad, str. 268.

⁶⁷ Isto, str. 289.

jugoslavenskog proračuna zabilježen već 1931./1932. godine, a iznosio je 119 milijuna dinara zbog prestanka isplate reparacija, smanjenog izvoza i prihoda od planiranih poreza, taksi, državnog monopola, kao i smanjenja obujma novčanog poslovanja tijekom moratorija velikog broja banaka. Koliko je stanje bilo teško svjedoči i činjenica da je proračunski deficit u sljedećoj godini, 1932./1933., iznosio čak 460 milijuna dinara.⁶⁸ Financijska politika od 1929. do 1931. godine nazvana je politikom radikalnog čišćenja državnih financija od raznih neriješenih pitanja u pogledu državnih obaveza, a započela je primjenom jedinstvenog zakona o neposrednim porezima te je završila zakonskom stabilizacijom dinara.⁶⁹

Iako neki autori smatraju da je kriza u Jugoslaviji počela s odmakom o čemu je već bilo riječi, Zdenka Šimončić smatra da se je gospodarska kriza počela jače očitovati čak i prije donošenja Ustava, od 1930. Ona definira da je kriza trajala od 1930. do 1934. godine. Smatra da se je najjače odrazila u industriji potkraj 1931., gdje je postigla vrhunac 1932. godine. Vrhunac krize u poljoprivredi smješta u 1933. godinu.⁷⁰

U korist obje teze idu podatci koje donosi Dragana Ignjatović u radu „Dužnički teret Kraljevine Jugoslavije u vreme velike svetske ekonomske krize“. Naime, iz podataka je vidljivo da je unutarnji dug 1930. godine rastao u odnosu na 1929. godinu, no i to da je vanjski i javni dug neznatno smanjen. Situacija se mijenja 1931. godine kada je zabilježen rast i unutarnjeg i vanjskog i javnog duga. Kritičnu je točku vanjski i javni dug dosegao 1932. godine. I dok će početak Drugog svjetskog rata Kraljevina Jugoslavija dočekati s više od upola manjim vanjskim dugom, njen unutarnji dug će se udvostručiti u odnosu na predkrizne godine i iznositi će više od 12 milijuna dinara.

⁶⁸ Boris KRŠEV (2007.): *Financijska politika Jugoslavije 1918.-1941.* Novi Sad, str. 289.

⁶⁹ Isto, str. 269.

⁷⁰ Zdenka ŠIMONČIĆ (1976.): „Drvena industrija Hrvatske u gospodarskoj krizi 1930. – 1934. godine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 8, 1, 167-275, str. 178.

Godina	Unutarnji dug	Vanjski dug	Javni dug
1929.	5.193,9	29.466,9	34.660,8
1930.	5.351,6	29.055,8	34.407,4
1931.	5.500,6	30.384,0	35.884,6
1932.	6.020,3	32.763,2	38.783,5
1933.	7.972,0	18.326,0	26.298,0
1934.	8.731,0	20.643,0	29.374,0
1935.	8.662,0	21.049,0	29.711,0
1936.	8.900,0	21.378,5	30.278,5
1937.	9.300,0	15.400,0	24.359,0
1938.	9.300,0	14.200,0	23.500,0
1939.	12.620,0	12.000,0	24.620,0

Javni dug Kraljevine Jugoslavije od 1929. do 1939. godine u milijunima dinara. Izvor: Dragana GNJATOVIĆ (2016.) „Dužnički teret Kraljevine Jugoslavije u vreme velike svetske ekonomske krize“, *Megatrend revija*, 13, 3, str. 26.

Kao i u većini europskih država, Prvi svjetski rat je donio financijske obaveze koje su višestruko prelazile fiskalne mogućnosti Kraljevine Jugoslavije. Kontinuirani rast javnog duga pretvorit će Kraljevinu Jugoslaviju nakon kriznih godina jednom od najzaduženijih europskih zemalja, a pritom se više od polovice duga odnosilo na međunarodne obaveze stvorene ratnim dugovima i dugovima izravno ili neizravno nastalim prije rata. Kao i danas, financijska hobotnica nekih prošlih vremena sputavala je njen napredak. Uzimajući to u obzir, Gnjatović smatra da kriza zapravo nije bila posljedica loših poteza jugoslavenkog

gospodarskog vrha, već je političko nasljeđe Jugoslavije bilo previše nagomilano dugovima.⁷¹

Kao i drugdje u svijetu, bankarski slomovi prouzročili su povlačenje kapitala što se odrazilo na krizu domaćih banaka.⁷² Posebice se to odnosilo na privatne banke u kojima štedni ulazi nisu bili osigurani od gubitaka. Državno bankarstvo u tome je vidjelo svoju priliku pa nije pomagao privatne banke nego je čekalo trenutak gubitka njihova utjecaja u Jugoslaviji. Na taj je način država osiguravala mogućnost nadzora nad tržištem novca i kredita i to putem Narodne banke i Privilegirane državne hipotekarne banke. Ove su dvije banke odlučile zatvoriti kredite prema privatnim bankama čime su ih gurnuli u stečaj, a tek se manji dio banaka uspio spasiti proglašavanjem moratorija isplate uštede štedišama.⁷³

I Mira Kolar Dimitrijević smatra da su tijekom Velike ekonomske krize privatne banke u potpunosti zakazale. „Nisu mogle ispunjavati svoj zadatak, tj. privredi dati na raspolaganje gotov novac kako bi se mogla razvijati. One koje su to činile zbog nepovezanosti banaka došle su u uvjetima nestabilnoga gospodarskog poslovanja u tešku situaciju. Velika ekonomska kriza i slom privatnog bankarstva otkrili su svu njihovu krhkost i slabost. Povjereni novac štediša nije bio osiguran od gubitaka i s općeprivrednoga gledišta privatno je bankarstvo zakazalo, a ono državno nije htjelo pomoći sanaciji privatnih banaka sve do trenutka kad su one posve osiromašile i izgubile onu ulogu koju su imale u hrvatskom gospodarstvu. Na tržištu nije bilo slobodnoga dobrog novca, a država je spoznala da može protivno kreditno-političkom *laissez faireu* preuzeti nadzor ne samo

⁷¹ Dragana GNJATOVIĆ (2016.): „Dužnički teret Kraljevine Jugoslavije u vreme velike svetske ekonomske krize“, *Megatrend revija*, 13, 3, str. 35.

⁷² Zdenka ŠIMONČIĆ (1976.): „Drvena industrija Hrvatske u gospodarskoj krizi 1930. – 1934. godine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 8, 1., 167-275, str. 179.

⁷³ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ (2013.): *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527. do 1941. godine*. Zagreb, str. 159.

tržišta novca nego i kredita, što je činila preko Narodne banke i Privilegirane državne hipotekarne banke.⁷⁴

Bilo je neizbježno pokušati zakonski stabilizirati dinar, što se i učinilo 1931. godine. Zakonskoj stabilizaciji dinara prethodili su sljedeći akti: Zakon o novcu Kraljevine Jugoslavije 11. svibnja, Ugovor za izvršenje Zakona o novcu između države i Narodne banke 13. lipnja, Zakon o Narodnoj banci 17. lipnja i Zakon o statutu Narodne banke 25. lipnja, a njima je određeno da će Narodna banka održavati stabilnost i sigurnost novca, regulirati funkcije u vezi s novcem i kreditirati gospodarstvo. Mira Kolar-Dimitrijević ističe da je država zbog međunarodnog pritiska morala provesti stabilizaciju valute.⁷⁵ Slično smatra i Dunja Hercigonja koja se detaljno pozabavila kreditom za stabilizaciju. Otezanje implementacije inozemnog stabilizacijskog kredita mogla je biti posljedica neriješenih predratnih dugova Francuskoj, budući da je tek nakon Haške presude i sporazuma s francuskim vjerovnicima Jugoslavija mogla pristupiti zaključenju kredita. Iako su od 1928. godine pregovarali s Rotschild grupom o kreditu, uz francusko opstruiranje, ti su pregovori u konačnici prekinuti i financiranje je povjereno francuskim bankama. Veza između Kraljevine Jugoslavije i Francuske tako je ponovno dovedena u ravnotežu. Naime, Francuska je zemlje Podunavlja i Balkana smatrala svojom interesnom zonom te je svoj dominantan položaj u njima održavala širenjem svog financijskog utjecaja.⁷⁶

S druge strane, i mogućnost dobivanja dionica u Međunarodnoj banci mogao je biti dobar poticaj za stabilizaciju. Gnjatović piše da je Narodna banka stupila u kontakt s Međunarodnom bankom čim je proglašen Zakon o novcu. Time je ispunila tražene uvjete

⁷⁴ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ (2013.): *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527. do 1941. godine*. Zagreb, str. 159.

⁷⁵ Isto, str. 160.

⁷⁶ Dunja HERCIGONJA (1987.): *Velika Britanija i spoljnopolitički položaj Kraljevine Jugoslavije 1929-1933*. Institut za suvremenu istoriju., Beograd, str. 46.

za upis dionica što je potvrđeno odgovorom direktora Međunarodne banke 24. lipnja 1931.⁷⁷

Vjenceslav Rupčić identificira tri interesne skupine vezane uz stabilizaciju dinara:

1. politički interesi inozemnih aktera koji su putem zakonske stabilizacije dinara mogli proširiti svoj financijski utjecaj u Jugoslaviji (Velika Britanija, Francuska i Italija);
2. gospodarski tj. ekonomski interesi gospodarstvenika i bankara, koji su od aprecijacije dinara te zakonske stabilizacije imali niz koristi;
3. kralj i vlada koji su koristili političke uspjehe kako bi popravili reputaciju šestosiječanjskog režima.⁷⁸

Stabilizacija je provedena na temelju tečaja od 9,125 švicarskih franaka za 100 dinara. U svibnju počinje i akcija otkupa zlatnika od stanovništva, a tijekom lipnja država uzima zajam na efektivnih 1025 milijuna francuskih franaka od već spomenute Francuske, Švicarske, Čehoslovačke, Švedske i Nizozemske. Iako je kamata iznosila 7 % godišnje, a rok otplate bio 40 godina, Narodna banka nije bila financijski spremna za njega pa je morala podići još nekoliko *revolving* kredita radi održavanja ozakonjenog pariteta.⁷⁹

Posljedica vrhunca krize, ali i stabilizacije dinara bio je i odljev deviza (početkom 1931. godine gotovo 300 milijuna dinara).⁸⁰ Kako bi tomu doskočila, vlada je 7. listopada 1931. donijela devizne propise, odnosno Pravilnik o reguliranju prometa devizama i valutama što je omogućilo središnjoj banci da akumulira slobodne devize. Uspostavljen je takozvani liberalni režim kretanja deviza jer je Zakonom o novcu ukinuta obveza predaje deviza novčanih zavoda Narodnoj banci pa su poslovne banke slobodno mogle prodavati strani

⁷⁷ Dragana GNJATOVIĆ (2006.): „Sto in en dan konvertibilnega dinarja med svetovnimi vojnima.“ *Prispevki za novejšo zgodovino*. 46, 2, str. 37

⁷⁸ Vjenceslav RUPČIĆ (2018.): *Zakonska stabilizacija dinara i zlatni standard u Kraljevini Jugoslaviji*, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, str. 37.

⁷⁹ Boris KRŠEV (2007.): *Financijska politika Jugoslavije 1918.-1941.* Novi Sad, str. 271.-272.

⁸⁰ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ (2013.): *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527. do 1941. godine*. Zagreb, str. 160.

novac na tržištu. To je jugoslavenskom dinaru omogućilo da u kratko vrijeme zasjedne na treće mjesto po vrijednosti valuta u Europi.⁸¹

Kriza se, kako je već navedeno, najviše osjećala 1932. godine kada je već prvog radnog dana samo u novčanim zavodima u Vojvodini isplaćeno preko 200 milijuna dinara slobodne štednje.⁸² Slom privatnog bankarstva koji će uslijediti u proljeće 1932. snažno se odrazio na smanjenje industrijske proizvodnje koje je bilo mahom financirano preko privatnih banaka.⁸³ Kako je već navedeno, u tom kolapsu privatnoga, državno je bankarstvo na neki način profitiralo. Narodna je banka kao državna banka ojačala. Iste godine kada je stabiliziran dinar uvedena je i otvorena ustavna diktatura kralja pa je, s uplivom u bankarski sustav, država paralelno širila svoju moć i utjecaj na sve sfere života.⁸⁴

Država je u ovom razdoblju pomagala kapitalistima i s njima tijesno povezanim eksploatatorima jer je isplatila ogromne količine gotova novca i obveznica s državnim jamstvima što je na koncu dovelo do jačanja državnog sektora posebice stvaranjem Privilegirane agrarne banke u kojoj je sudjelovala i država.⁸⁵ Ona je osnovana 1929. godine s ciljem nadoknade novca poljoprivrednicima koje su im uskraćivale privatne banke te je omogućeno davanje hipotekarnih kredita. Međutim, sredstva su bila ograničena pa je tek oko 1 % poljoprivrednika moglo uživati u tim blagodatima. Kasnije krizu Kraljevina pokušava riješiti Zakonom o zaštiti zemljoradnika kojim proglašava moratorij nad seljačkim dugovima, a nakon njega i Uredbom o likvidaciji zemljoradničkih dugova kojom

⁸¹ Boris KRŠEV (2007.): *Finansijska politika Jugoslavije 1918.-1941.* Novi Sad, str. 273.

⁸² Boris KRŠEV (2007.): *Finansijska politika Jugoslavije 1918.-1941.* Novi Sad, str. 279.

⁸³ Sergije DIMITRIJEVIĆ (1962.): *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.* Beograd, str. 71.-72.

⁸⁴ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ (2013.): *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527. do 1941. godine.* Zagreb, str. 165.

⁸⁵ Sergije DIMITRIJEVIĆ (1962.): *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.* Beograd, str. 72.

su smanjene dužničke obveze seljaka, ali ne i uvjerenje da je ulaganje u poljoprivredu nesigurno.⁸⁶

Nadalje, vlada Kraljevine Jugoslavije reagirala je na stalni pad cijena poljoprivrednih proizvoda i 1930. godine osnovala Privilegirano akcionarsko društvo za izvoz zemaljskih proizvoda. Svrha osnivanja ovoga društva bila je centralizacija i monopolizacija trgovine osnovnim životnim namirnicama. Kako bi se situacija popravila, iz prometa žitaricama isključeni su svi domaći i strani posrednici te je početkom 1931. godine uveden državni izvozni monopol za pšenicu, kukuruz i uljarice. Uveden je tzv. žitni režim kojim su propisane cijene prodaje poljoprivrednih proizvoda na domaćem tržištu, znatno niže od cijena na svjetskom tržištu.⁸⁷ Zanimljivo je dodati da je Privilegirano akcionarsko društvo za izvoz zemaljskih proizvoda (PRIZAD) navodno loše funkcioniralo do dolaska na njezino čelo agronoma i bankara Ede Markovića, koji ga je reorganizirao te je ubrzo godišnji obrt PRIZAD-a navodno dosegao petinu državnoga budžeta.⁸⁸

Tešku situaciju seljaka pratio je težak položaj industrijskog radnika u gradovima. Naime, novčani zavodi sveli su na minimum kreditiranje industrije jer su se u vrijeme krize uglavnom bavili utjerivanjem ranijih potraživanja i podmirivanjem tražbina vjerovnika što je dovelo u težak položaj industrijska i trgovačka poduzeća koja su radila s kapitalom tih banaka.⁸⁹ Industrija je, dakle, ovisila o stranom kapitalu jer u Jugoslaviji nije bilo dovoljno kupaca proizvoda industrijske proizvodnje.⁹⁰ Na području industrijskog kapitala kriza je posebice pogodila manja poduzeća čime se pojačao proces centralizacije kapitala i

⁸⁶ Vladimir STIPETIĆ (2005.): „Transformacija gospodarstava i kreditiranje ruralnih sredina“, *Sociologija sela*, 43, 167, 1, 61-81, str. 67.

⁸⁷ Boris KRŠEV (2007.): *Finansijska politika Jugoslavije 1918.-1941.* Novi Sad, str. 267.

⁸⁸ Vladan JOVANOVIĆ (2020.) „Edo Marković (1885. – 1939.): prilog za biografiju“, *Časopis za suvremenu povijest*, 52, 1, 131-163, str. 134.

⁸⁹ Zdenka ŠIMONČIĆ (1976.): „Drvena industrija Hrvatske u gospodarskoj krizi 1930. – 1934. godine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 8, 1., 167-275, str. 179.

⁹⁰ Hrvoje VOLNER (2007.): „Poduzeće S. H. Gutmann d. d. u vrijeme Velike gospodarske krize (1929. - 1934.)“, *Scrinia Slavonica*, 7, 1, 328-371, str. 329.

izmijenila struktura industrije u prilog krupnih poduzeća.⁹¹ Također jača tendencija jačanja krupnog akcionarskog kapitala i opadanje broja neakcionarskih u odnosu na akcionarska industrijska poduzeća.⁹²

Industrijska kriza u Jugoslaviji ima sve karakteristike krize u drugim zemljama, ali je bila dugotrajnija nego u razvijenim industrijskim zemljama zapadne Europe. Razlika je bila u tome što kriza u Jugoslaviji nije imala ciklički karakter nego je bila strukturno uvjetovana te bi gašenjem jednog žarišta nastalo novo s još većim intenzitetom.⁹³

Tijekom trajanja krize, od 1931. do 1935. godine u Kraljevini Jugoslaviji zabilježeno je 1913 stečajeva i 2696 zahtjeva za prinudno poravnanje.⁹⁴ Ako se pad industrijske proizvodnje usporedi s padom u razvijenim zemljama tijekom gospodarske krize može se uočiti da je pad bio puno blaži u Jugoslaviji. No, unatoč tome on je u Jugoslaviji kao agrarnoj zemlji negativno utjecao i na industriju, ali i na poljoprivredne grane.⁹⁵ Ipak, oporavak je uslijedio nakon 1935., o čemu svjedoči podatak da je ukupan bruto prihod industrije u 1936. godini iznosio 15 milijardi dinara prema 5 milijardi u 1933. godini što čini porast za 300 %.⁹⁶

Međutim, stanje u ekonomiji se drastično odrazilo na cjelokupno stanovništvo Kraljevine Jugoslavije. Padom ekonomske aktivnosti padao je nacionalni dohodak stanovništva koji je 1933. iznosio 30 milijardi dinara, upola manje od onoga što je iznosio 1929. godine. O lošem društvenom standardu svjedoči i podatak da je prosječna starost

⁹¹ Sergije DIMITRIJEVIĆ (1962.): *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.*, Beograd, str. 73.

⁹² Zdenka ŠIMONČIĆ (1976.): „Drvena industrija Hrvatske u gospodarskoj krizi 1930. – 1934. godine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 8, 1., 167-275, str. 180.

⁹³ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ (2005.): „Nezaposlenost u Hrvatskoj od vremena velike svjetske krize i javni radovi“, *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, 1, 1., 101-114, str. 107.

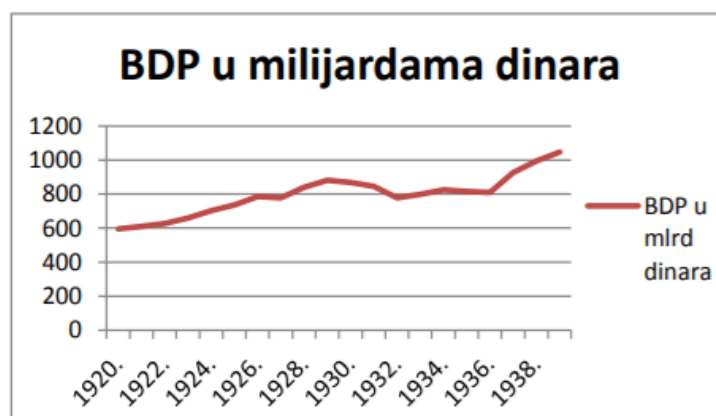
⁹⁴ Boris KRŠEV (2007.): *Finansijska politika Jugoslavije 1918.-1941.* Novi Sad, str. 299.

⁹⁵ Zdenka ŠIMONČIĆ (1976.): „Drvena industrija Hrvatske u gospodarskoj krizi 1930. – 1934. godine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 8, 1., 167-275, str. 180.

⁹⁶ Živko TOPALOVIĆ (1937.): *Velika privredna kriza, prikaz jedne svetske katastrofe.* Beograd, str. 30.

stanovništva u Jugoslaviji 1931. godine iznosila 46,5 godina za muškarce i 49,5 godina za žene.⁹⁷ Kretanje bruto nacionalnog dohotka u Kraljevini Jugoslaviji od 1920. do 1938. prikazan je na Prikazu 1.

Prikaz 1. Bruto nacionalni dohodak u Kraljevini Jugoslaviji od 1920. do 1938.

Izvor: Barbara KOLUNDŽIĆ (2019.): *Usporedba velike ekonomske krize 1929. godine i ekonomske krize 2007. i osvrt na hrvatsko gospodarstvo*, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula, str. 16 prema: Vladimir STIPETIĆ (2006.): „Gospodarstvo Hrvatske 1919.- 1940.: Prilog makroekonomskom sagledavanju stupnja i dinamike razvitke Hrvatske“, *Radovi Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 495, HAZU, Zagreb, str. 254 dostupno na: Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti; <http://dizbi.hazu.hr/object/9880>.

Pristup ostvaren 24. kolovoza 2021.

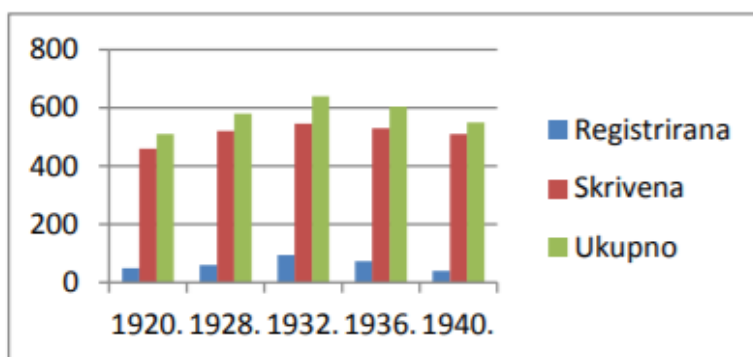
U vrijeme Velike gospodarske krize nezaposlenost je bila jedna od normalnih logičnih posljedica. Stanovništvo traži zaposlenje i u gradu i na selu, no broj posloprimaca se ubrzano smanjuje, posebice nakon 1932. godine. Tada su potrošene uštedevine gospodarstvenika u građevinarstvu koje su bile povučene iz banaka.⁹⁸ Iste je godine u Hrvatskoj zabilježen najveći broj nezaposlenih (639 000) te se u 1936. smanjio za 35 000 tisuća i nastavio daljnji pad i u 1940. godini (vidi Grafikon 1). Iako se na lokalnoj razini

⁹⁷ Boris KRŠEV (2007.): *Finansijska politika Jugoslavije 1918.-1941*. Novi Sad, str. 270.

⁹⁸ Sergije DIMITRIJEVIĆ (1962.): *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.*, Beograd, str. 104.

nezaposlenima pomagalo pomoću javnih kuhinja, a neki su se gradovi borili s nezaposlenošću pomoću javnih radova (izgradnja nasipa u Zagrebu), to nije bilo dovoljno kako bi se prebrodila kriza. Mira Kolar Dimitrijević navodi da je nezaposlenost 1932. godine bila najvidljivija jer su ulicama gradova lutali slabo obučeni ljudi u potrazi za zaradom.⁹⁹

Grafikon 1. Nezaposlenost u Hrvatskoj u razdoblju od 1920.-1940. godine (u 000)

Izvor: Barbara KOLUNDŽIĆ (2019.): *Usporedba velike ekonomske krize 1929. godine i ekonomske krize 2007. i osvrt na hrvatsko gospodarstvo*, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula, str. 13 prema: Vladimir STIPETIĆ (2006.): „Gospodarstvo Hrvatske 1919.- 1940.: Prilog makroekonomskom sagledavanju stupnja i dinamike razvitke Hrvatske“, *Radovi Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 495, HAZU, Zagreb, str. 245 dostupno na: Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti; <http://dizbi.hazu.hr/object/9880>.

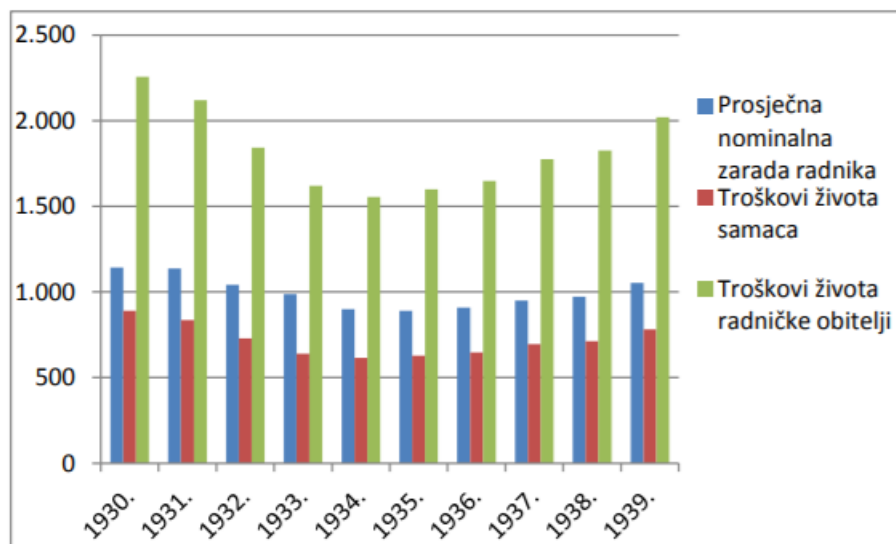
Pristup ostvaren 24. kolovoza 2021.

Prema podacima u knjizi Vladimira Stipetića, 1930. godine prosječna nominalna plaća iznosila je 1 143 dinara dok su troškovi života radničke obitelji iznosili 2 256 dinara, što je značilo da su troškovi gotovo dvostruko premašivali primanja jedne obitelji sa samo jednim zaposlenim članom. S druge strane, samci su, prema procjenama, mogli pokrivati

⁹⁹ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ (2005.): „Nezaposlenost u Hrvatskoj od vremena velike svjetske krize i javni radovi“, *Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, 1, 1, 101-114, str. 106.

troškove svoga života s plaćom u to vrijeme, s vrlo malim ostatkom novca. Sve je prikazano u Grafikonu 2.

Grafikon 2. Dohodak u Hrvatskoj od 1930. do 1939.

Izvor: Barbara KOLUNDŽIĆ (2019.): *Usporedba velike ekonomske krize 1929. godine i ekonomske krize 2007. i osvrt na hrvatsko gospodarstvo*, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli. Pula, str. 15 prema ; Vladimir STIPETIĆ (2006.): „Gospodarstvo Hrvatske 1919.- 1940.: Prilog makroekonomskom sagledavanju stupnja i dinamike razvitke Hrvatske“, *Radovi Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 495, HAZU, Zagreb, str. 247 dostupno na: Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti; <http://dizbi.hazu.hr/object/9880>.

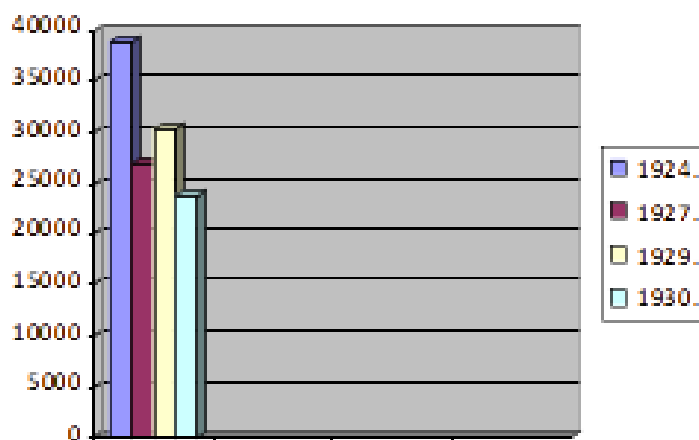
Pristup ostvaren 24. kolovoza 2021.

Kako bi ublažila situaciju, jugoslavenska vlada je donijela Uredbu o organizaciji posredovanja rada, davanja neposredne pomoći besposlenim radnicima i jeftinih zajmova za podizanje radničkih stanova te se počela evidentirati nezaposlenost radnika, ali su izvan svake evidencije ostali poljoprivredni radnici i nadničari.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Sergije DIMITRIJEVIĆ (1962.): *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.* Beograd, str. 105.

Što se tiče statističkih podataka, Jugoslavija je u odnosu na 1929., 1930. godine imala povećanje od 5 % uvoza poljoprivredne robe, godinu potom on je bio manji za 21,4 % da bi 1932. dosegnuo točku od 55,3 % manje u odnosu na 1929. S druge strane i izvoz se 1930. povećao za 4,6 % no godinu potom je pao za 9,5 % da bi 1932. iznosio 32,3 % manje u odnosu na 1929. godinu.¹⁰¹ Godine 1933./1934. cijene poljoprivrednih proizvoda bile su oko 44 % niže nego 1926. godine.

Grafikon 3. Prihod jugoslavenske poljoprivrede

Izvor: Ivo GOLDSTEIN (2008.): *Hrvatska 1918. – 2008.*, Zagreb, str. 115.

Kako se vidi iz Grafikona 3, prihod jugoslavenske poljoprivrede bio je najviši 1924. godine kada je iznosio 38 911 milijuna dinara, tri godine potom pao je na 26 912 milijuna, 1929. iznosio je 30 397 milijuna, ali je već 1930. proizvodnja pala za 21,7 % i iznosila je 23 818 milijuna dinara.¹⁰²

O važnosti stranog kapitala za jugoslavensko gospodarstvo je već bilo riječi. Uz sve napore, jugoslavensko gospodarstvo nakon krize nije bilo primamljivo stranom kapitalu u jednakom omjeru te su jugoslavenske vlasti jedini izlaz vidjele u ekonomskoj politici koja

¹⁰¹ Živko TOPALović (1937.): *Velika privredna kriza, prikaz jedne svetske katastrofe*. Beograd, str. 13.

¹⁰² Ivo GOLDSTEIN (2008.): *Hrvatska 1918. – 2008.* Zagreb, str. 115.

je vodila k utjecajnoj sferi Njemačke.¹⁰³ Upravo će sklapanje trgovačkih ugovora o uvozu i izvozu s Austrijom i Trećim Reichom omogućiti Jugoslaviji početak izlaska iz krize od sredine 1932. godine.¹⁰⁴ Njemačka će tako postati glavni jugoslavenski pokrovitelj i važan čimbenik oporavka jugoslavenskog gospodarstva. Nakon kritične 1932. godine, od 1933. do početka Drugog svjetskog rata njemački udio u uvozu povećao se za 361 %, a u izvozu za 230 % (izvoz je činio trećinu cjelokupnog izvoza Jugoslavije, a uvoz gotovo polovicu).¹⁰⁵ Vodeću ulogu u preuzimanju prvenstva u jugoslavenskom gospodarstvu odigrala je Njemačka banka. Njezin je direktor dr. Hjalmar Schacht 1934. godine uveo kupnju svih viškova Jugoslavije putem platnog obračuna uvoza i izvoza između Njemačke i Kraljevine Jugoslavije (kliringa). Počeo je otkupljivati dionice i vrijednosne papire zapadnoeuropskih tvrtki čime je postao većinski vlasnik najvećih jugoslavenskih tvornica i banaka, posebice onih koje su imale neke veze s ratnom opremom. To je utjecalo ne samo na strukturu financijskog kapitala nego i na strukturu tvornica jer se počinju osnivati tvornice za koje je bila zainteresirano ratno gospodarstvo Njemačke (solana u Tuzli, pogon za preradu drva u Drvaru, rudnik željeza u Zenici i Ljubiji i slično).¹⁰⁶

Mijo Mirković u djelu *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918. – 1941.* ističe „Gospodarsko rasulo 1930. i 1931. bilo je slika i predznak političkog i vojnog rasula, koje je nastupilo deset godina kasnije, 1941.“¹⁰⁷ U tom smislu može se zaključiti da je jedna od posljedica ekonomskog sloma bila i kasnija dramatična etatizacija ekonomskog života.¹⁰⁸

¹⁰³ Hrvoje VOLNER (2007.): „Poduzeće S. H. Gutmann d. d. u vrijeme Velike gospodarske krize (1929. - 1934.)“, *Scrinia Slavonica*, 7, 1, 328-371, str. 339.

¹⁰⁴ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ (2013.): *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527. do 1941. godine*. Zagreb, str. 164.

¹⁰⁵ Sergije DIMITRIJEVIĆ (1962.): *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.* Beograd, str. 84.

¹⁰⁶ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ (2013.): *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527. do 1941. godine*. Zagreb, str. 166.

¹⁰⁷ Ferdo ČULINOVIĆ (1961.): *Jugoslavija između dva rata*. Zagreb, str. 25.

¹⁰⁸ Ivo GOLDSTEIN (2008.): *Hrvatska 1918. – 2008.* Zagreb, str. 116.

3. Časopis Politika

Za pokretanje dnevnog informativno-političkog lista Politika zaslužna je obitelj Ribnikar. Ribnikari su izvorno slovenska obitelj koja potječe iz Kranjske, iz sela Senično. Otac Franjo Ribnikar rođen je tamo 1840. godine. Nakon završene srednje škole pohađao je teološki fakultet u Beču te medicinu u Grazu, a specijalizirao je kirurgiju u Švicarskoj. Mladi kirurg potom odlučuje otići u pogranično područje Habsburškog Carstva na vojnu granicu, točnije na Baniju. Tamo se oženio Milicom Srnić iz Kostajnice s kojom se 1869. preselio u glavni grad Kneževine Srbije - Beograd. Marljivo je radio kao liječnik u unutrašnjosti zemlje, a umro je u Beogradu 1905. godine. Imao je tri sina: Vladislava rođenog 1871., Franju - Slobodana rođenog 1873. i Davorina - Darka rođenog u ratu 1878. godine.¹⁰⁹ Prvorodeni sin će biti tvorac najdugotrajnijih novina u srpskoj povijesti.

Kad je 1892. godine Vladislav završio gimnaziju, kao talentirani učenik, prvo je poslan u Francusku na Sorbonnu, a zatim je uspješno nastavio usavršavanje i učenje jezika kao državni kadet na Sveučilištu Humboldt u Njemačkoj. Vladislav je bio inteligentan, obrazovan, tečno je govorio nekoliko svjetskih jezika, a nakon povratka u Kraljevinu Srbiju, nakon smjene dinastija u svibnju 1903., odlučio je pokrenuti novine. Još tijekom studija vidio je da medijskoj sceni nedostaju novine koje se ne bi ticale stranačkih borbi i izljeva bijesa, kojih je bilo u ostatku medija. Na želju za pokretanjem novih novina utjecale su i političke okolnosti jer na prijestolje dolazi Petar Karađorđević. Na Zapadu je Ribnikar tijekom studija čitao kvalitetne novine na francuskom i njemačkom jeziku, što će utjecati i na samo oblikovanje Politike, a radio je i kao novinar jer je bio dopisnik pariških novina iz glavnog grada Drugoga Reicha. U to vrijeme, početkom 20. stoljeća, u Srbiji je objavio 90 radova, od čega čak 72 u Beogradu; uglavnom su bili mjesečni i tjedni.¹¹⁰

¹⁰⁹ Vladimir BAROVIĆ (2016.): „Važnost Vladislava S. Ribnikara u razvoju medija i jačanju dnevnih informacija i političkih novina "Politika"“. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*. Knjiga XLI-1, str. 34.

¹¹⁰ Vladimir BAROVIĆ (2016.): „Važnost Vladislava S. Ribnikara u razvoju medija i jačanju dnevnih informacija i političkih novina "Politika"“. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*. Knjiga XLI-1, str. 35.

Početak 1904. Skupština Kraljevine Srbije usvojila je novi Zakon o tisku, do tada najliberalniji pravni akt u povijesti srpskog tiska, koji je pogodovao razvoju novih novina s više mogućnosti kritičkog pisanja. Iskoristivši trenutak, uz pomoć obitelji i prijatelja, Vladislav Ribnikar tiskao je prvi broj Politike 25. siječnja 1904. godine i tako okrenuo novu stranicu u povijesti srpskih medija. Ono što je izdvojilo Politiku Vladislava F. Ribnikara od ostalih medija koji su izlazili u Srbiji u predratnim vremenima bio je uravnotežen osjećaj za politička i društvena pitanja. Politika je zadržala relativno umjereno stajalište, u usporedbi s drugim tiskanim medijima, posebice dnevnim novinama. Nadalje, nju su karakterizirale jasno podijeljene kolumne, jasan i precizan novinarski jezik, žanrovska raznolikost i prepoznatljiv grafički dizajn, po uzoru na zapadnjačke novine s kojima je bio u kontaktu. Zanimljivo je spomenuti da je to bio prvi list u Srbiji koji je imao sportsku kolumnu i koji je pokazao zanimanje za ženski dio čitateljstva.¹¹¹

Novine su napredovale zahvaljujući skupu istaknutih suradnika iz svijeta kulture, znanosti, umjetnosti i obrazovanja. Uredništvo je bilo ispunjeno mnogim mladim novinarima koji će kasnije postati elita međuratnog jugoslavenskog novinarstva. U radu novina pomagao je i Vladislavov mlađi brat Darko, koji je u početku radio kao suradnik, a zatim postao urednik. Međutim, događaji koji će uslijediti utjecat će na izlaženje Politike. Prvi svjetski rat bio je tragičan za obitelj Ribnikar, jer u razmaku od dva dana, na početku rata 1914. godine, kao pričuvni časnici Vojske Srbije, poginuli su Darko i Vladislav. Bio je to veliki udarac novinarstvu u to vrijeme, ali i Politici koja je prestala izlaziti krajem rujna 1915. godine. Nakon pune četiri godine pauze, list počinje izlaziti tek 1. rujna 1919. Godine, na inicijativu Vladislavove udovice i uz pomoć obitelji.¹¹²

Do početka Drugog svjetskog rata, Politika se nametnula i potvrdila kao najutjecajniji i najbolji dnevni list u Srbiji i zemlji.¹¹³ O tome svjedoči i sljedeći navod neposredno prije

¹¹¹Vladimir BAROVIĆ (2016.): „Važnost Vladislava S. Ribnikara u razvoju medija i jačanju dnevnih informacija i političkih novina "Politika"“. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*. Knjiga XLI-1, str. 35.

¹¹² Isto, str. 36.

¹¹³ Politika, <https://www.politika.rs/sr/stranica/4/O-nama>, pristup ostvaren 10. srpnja 2021.

izbijanja ekonomske krize: „Politika je danas tvrtka u kojoj postoji cijeli mali narod slugača i drugih radnika, kao u tvornici. Tiskanje više od 100.000 primjeraka svaki dan nije tako jednostavna stvar. Kad bi se stranice Politike poredale jedna do druge na Ekvatoru, za 157 dana bi se tiskalo dovoljno brojeva da se njima zaokruži cijeli svijet ”¹¹⁴. Upravo ta utjecajnost ovih novina bili su jedna od ključnih stvari prilikom izbora istraživanog medija.

4. Odjeci krize u Politici

4.1. Prvih mjesec dana izvještavanja

U prvih mjesec dana nakon izbijanja krize, odnosno pada njujorške burze, u Politici je objavljeno ukupno 14 članaka koji se izravno tiču pada burze, njenih uzroka ili posljedica. Kako Politika nije u to vrijeme imala dopisnika u New Yorku, tako su vijesti prenesene iz drugih dopisničkih središta, uglavnom iz Berlina ili Londona. Vijesti su uglavnom kraće forme, vrlo jednostavne. Tek je jedan članak posvećen detaljnoj analizi i nalazi se na naslovnici.

Dana 31. listopada 1929. godine objavljen je prvi članak u nizu vezan uz burzovni krah. Vijest je vrlo kratka, prenesena je iz Berlina i to je zapravo prva vijest o tom događaju: „Panika na njujorškoj berzi još traje. Gubitak jednoga dana 14 milijardi dolara.“ U istom listu objavljen je i zanimljiv intervju s A. P. Sloanom, predsjednikom General Motors Corporations, jednog od najvećih gubitnika u krizi o kojem je pisano u ovom radu, u kojemu dotični na pitanje imaju li krahovi (misli se na njujoršku burzu) značaj katastrofe odgovara: „Zaista, nemaju. Oni nemaju ni najmanjeg uticaja na fizičko-privredne uslove SAD-a.“ Nažalost, grdno se prevario.¹¹⁵

¹¹⁴Politika, dioničko društvo, https://politika-ad.com/?option=com_content&view=article&id=19&Itemid=31&lang=cirilica, pristup ostvaren 10. srpnja 2021.

¹¹⁵ Panika na njujorškoj berzi još traje, Politika (Beograd, 31. listopada 1929.), str. 2, online izdanje, pristup ostvaren 15. srpnja 2021. <https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1929/10/31#page/1/mode/lup>

U istom broju izlazi i zanimljiv članak o „crnom danu“ i na pariškoj burzi, što potvrđuje navode o važnosti francuskog bankarstva za jugoslavensko. Naime, prenosi se vijest da je padom njujorških dionica potaknut i pad vrijednosti dionica Francuske banke, koja je time izgubila čak 100 milijuna franaka vrijednosti.¹¹⁶

Sljedećih nekoliko dana nije se pojavljivala niti jedna vijest o burzi. U skladu je to s činjenicom da je burza bila zatvorena nekoliko dana kako bi se pokušala postići stabilnost o čemu je već pisano u uvodnim poglavljima. Nova vijest stiže 5. studenog (navodi se da je vijest od 4. studenog): „Opet panika na berzi u Njujorku“. Izvještava se da su cijene dionica nakon otvaranja opet počele drastično padati te da se burza zatvara u srijedu, četvrtak i petak u 13, umjesto u 15 sati.¹¹⁷

Treća vijest stiže 9. studenog. Tada se ovoj temi posvećuje znatan dio medijskog prostora, a događaje u New Yorku analizira dr. Jovan Gašić, kasnije šef kabineta Milana Stojadinovića te direktor beogradske burze. Nažalost, podatci o dr. Jovanu Gašiću nisu dostupni (jedina poveznica je knjiga Priručnik za turnirski bridž, ali u nedostatku podataka nije utvrđeno radi li se o istom autoru) pa nije moguće raspravljati o njegovoj stručnosti vezano uz osvrt na temu. Međutim, njegova su stajališta vrlo zanimljiva, posebice zato što se osvrće na događaje s tek deset dana odmaka. On piše da je glavni uzrok pada burze špekulacije koje su uzele maha u Sjedinjenim Američkim Državama. Sav teret prebacuje na trustove koji su se pojavili u Americi poslije rata i koji su na neki način zavladao tržištem. „Roba je nuđena u velikim količinama, cene su padale jer sve intervencije bile nedovoljne da spreče krah.“ Ovom izjavom Gašić otkriva i da je i hiperprodukcija koja je prouzročila sniženje cijena jedan od uzroka problema koji je nastao. Iako nisu dostupni podatci o njegovu obrazovanju, iz navedenog se može zaključiti da je dr. Jovan Gašić itekako raspolagao informacijama o stanju u američkom gospodarstvu i prije burzovnog kraha te da

¹¹⁶ „Crni dan“ na pariskoj berzi, Politika (Beograd, 31. listopada 1929.), str. 2, online izdanje, pristup ostvaren 15. srpnja 2021. <https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1929/10/31#page/1/mode/1up>

¹¹⁷ Opet panika na berzi u Njujorku, Politika (Beograd, 5. studenog 1929.), str. 3, online izdanje, pristup ostvaren 15. srpnja 2021. <https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1929/11/05#page/2/mode/1up>

je zaista vrlo dobro analizirao uzročno-posljedičnu vezu u američkom gospodarstvu prije i nakon kraha.¹¹⁸

Već dan nakon objavljena je prenesena vijest iz Londona (od 8. studenog). Izvještaj je puno detaljniji te donosi informacije o svakom danu i događanjima na burzi. Navodi se da su cijene dionica u srijedu padale, a u četvrtak su počele padati, ali su se na kraju stabilizirale. Ipak, ističe se da je za tri sata gubitak na burzi bio milijardu dolara. Navodi se i primjer tvrtke US Steel čije su dionice u jednom danu pale sa 169 na 160 dolara.¹¹⁹

Sljedećih nekoliko dana nije se izvještavalo o stanju na burzi, a 14. studenog izašlo je nekoliko zanimljivih članaka. Prvi je bio na naslovnici – „Krizna poljoprivrede“.¹²⁰ Iako nije izravno vezano uz burzovni krah, jasno je da je ovaj naslov itekako imao veze s događajima koje će taj burzovni krah potaknuti i u Kraljevini Jugoslaviji. Članak se detaljno bavi svim aspektima jugoslavenske poljoprivrede. Na početku se ističe značaj novostvorene Privilegirane agrarne banke, a kao moguće rješenje problema navodi se pojačavanje poljoprivredne proizvodnje u cilju toga da se učini rentabilnijom. Nude se i sljedeći načini poboljšanja poljoprivrede: odabiranje kvalitetnog sjemena, poboljšanje zemljišta umjetnim gnojivom te paralelno isušivanje ili navodnjavanje polja, jeftino kreditiranje, modernizacija poljoprivredne mehanizacije, provođenje modernog katastra, podizanje silosa za smještaj uroda i viškova, organizacija izvoza, širenje zadrugarstva, poboljšanje prometne infrastrukture te organizacija stručnog obrazovanja i usavršavanja za poljoprivrednike. Kao i za prijašnji osvrt, ni za ovoga autora nisu dostupni podatci. Članak je napisao Mihailo D. Marinković, a, po svemu sudeći, bio je itekako upućen u problematiku poljoprivrede i poljoprivrednika onoga vremena.

¹¹⁸ Uzroci berzanske katastrofe u Americi, Politika (Beograd, 9. studenog 1929.), str. 3, online izdanje, pristup ostvaren 15. srpnja 2021. <https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1929/11/09#page/4/mode/1up>

¹¹⁹ Najnoviji krah na berzi u Njujorku, Politika (Beograd, 10. studenog 1929.), str. 3, online izdanje, pristup ostvaren 15. srpnja 2021. <https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1929/11/10#page/4/mode/1up>

¹²⁰ Kriza poljoprivrede, Politika (Beograd, 14. studenog 1929.), str. 1, online izdanje, pristup ostvaren 15. srpnja 2021. <https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1929/11/14#page/0/mode/1up>

U istom broju Politike izlazi još jedan članak o stanju na njujorškoj burzi. Tek se u tome članku, 15 dana nakon izbivanja krize, prvi put konstatira da će kriza prouzročiti pad velikih banaka te da će imati nesagledive posljedice na američku industriju. O tome kako će utjecati na ostatak svijeta pisat će se kasnije. Treba dodati i da je u ovom broju izišla vijest o devet tvrtki koje su u samo jednom danu otišle u stečaj u Jagodini.¹²¹ Ovakve vijesti govore o stanju u gospodarstvu Kraljevine Jugoslavije koje je bilo na „klimavim nogama“ čak i prije nego što će kriza pogoditi gotovo cijeli svijet.

Dana 16. studenog objavljen je najvažniji članak u istraživanom periodu. Napisao ga je dr. Živko Topalović. Njegova je biografija dostupna na mreži. Naime, dr. Živko Topalović rođen je u Užicama u Srbiji 27. ožujka 1886. godine. Primarno se obrazovao za odvjetnika, ali je njegov život više odredila njegova politička karijera. Naime, bio je član Socijalističke radničke partije Jugoslavije od 1919. godine, ali ga je sa skupinom istomišljenika napustio nakon Vukovarskog kongresa i osnovao reformističku Socijalističku partiju Jugoslavije. U toj je stranci obnašao i dužnost tajnika. Tijekom dvadesetih godina u više je navrata predstavljao Jugoslaviju u izvršnom odboru Socijalističke radničke internacionale. Protivio se autokratskom režimu kralja Aleksandra te je od 1929. do 1941. godine bio glavni urednik Radničkih novina. Bio je i predstavnik slobodnog sindikalnog pokreta pri Međunarodnoj konferenciji u Ženevi.¹²² S obzirom na sve navedeno, nije neobično što je zadatak davanja osvrta na krizu povjeren baš njemu. U članku zanimljivog naslova Tako je moralo biti, Živko Topalović kaže: „Kriza je i došla baš zato što se duboko ukorenila ona psihologija sigurnosti, poverenja i uverenosti u večnost blagostanja.“ Kao i njegov prethodnik, za krizu krivi špekulacije i špekulante, ali i predviđa da će kriza pogoditi i Europu, a neće zaobići ni Balkan (misleći na Kraljevinu). Prvi put se tada javnosti daje do znanja da bi događaji iz Amerike mogli utjecati na život u Kraljevini, i to

¹²¹ Devet stečajeva za jedan dan, Politika (Beograd, 14. studenog 1929.), str. 3, online izdanje, pristup ostvaren 15. srpnja 2021. <https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1929/11/14#page/0/mode/1up>

¹²² Živko Topalović, Wikipedia, https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%96%D0%B8%D0%B2%D0%BA%D0%BE_%D0%A2%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%9B, pristup ostvaren 25. srpnja 2021.

vrlo jednostavno i odrješito. Međutim, sam naslov ukazuje na neizbježnost situacije i na to da je previše stvari utjecalo na taj događaj da bi se on mogao tako lako obuzdati.¹²³

Tema će se ponovno naći na naslovnici samo četiri dana potom, kada u članku Njujorška panika svoj osvrt daje dr. Dušan Mišić. Nažalost, kao ni za većinu prethodnih autora, ni za Dušana Mišića nisu dostupni podatci. On, naime, donosi vrlo opširan pregled ekonomskih kriza u svijetu od 1825. do 1929. godine te zaključuje da se ponavljaju otprilike svakih deset godina. Kao razlog burzovnog kraha navodi porast broja vrijednosnih papira i njihovih nerealnih cijena, odnosno razne špekulacije, kao i svoji prethodnici. Međutim, Mišić kao da stišava emocije nakon prošlog članka jer navodi: „U pogledu svoga privrednog proizvodnog kapaciteta ova će zemlja ostati netaknuta.“ Ipak, predviđa jednu vrlo važnu stvar kada kaže da će Amerika poslije ove krize postati velika opasnost za nesmetani razvoj ostalih država u svijetu.¹²⁴

Dan kasnije prenosi se iz Pariza vrlo kratka vijest da gubitci na njujorškoj burzi premašuju 1700 milijardi franaka. Izvještava se i o krah u madridskoj burzi za kojeg piše da je najveći otkad postoji tadašnji režim.¹²⁵

Ponovno se 28. studenog navodi situacija na burzi – „Gubitci na njujorškoj berzi u novembru 71 752 000 000 dolara.“¹²⁶ U broju prije, 27. studenog, izvještava se i o krah u jedne talijanske banke. Naime, rimska banka Bombeles imala je tada aktivu od 10 milijuna lira, a paisvu od čak 25 milijuna lira pa je otvoren stečaj.¹²⁷

¹²³ Tako je moralo biti, Politika (Beograd, 16. studenog 1929.), str. 1, online izdanje, pristup ostvaren 15. srpnja 2021. <https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1929/11/16#page/0/mode/1up>

¹²⁴ Njujorška panika, Politika (Beograd, 20. studenog 1929.), str. 1, online izdanje, pristup ostvaren 15. srpnja 2021. <https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1929/11/20#page/0/mode/1up>

¹²⁵ Mesec novembar na njujorškoj berzi, Politika (Beograd, 21. studenog 1929.), str. 2, online izdanje, pristup ostvaren 15. srpnja 2021. <https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1929/11/21#page/0/mode/1up>

¹²⁶ Gubitci na njujorškoj berzi u novembru 71 752 000 000 dolara, Politika (Beograd, 28. studenog 1929.), str. 4, online izdanje, pristup ostvaren 15. srpnja 2021. <https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1929/11/28#page/0/mode/1up>

¹²⁷ Krah velike italijanske banke, Politika (Beograd, 27. studenog 1929.), str. 1, online izdanje, pristup ostvaren 15. srpnja 2021. <https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1929/11/27#page/0/mode/1up>

Dan poslije stiže vijest o novom padu cijena dionica na pariškoj burzi, što je ujedno i posljednja vijest o krizi u tom razdoblju.¹²⁸

4.2. Stanje u Kraljevini Jugoslaviji i kriza u godišnjem izvještaju objavljenom 2. siječnja 1930. godine

Kako bi se lakše razumjela situacija u Kraljevini Jugoslaviji, bar što se tiče službenog izvještavanja članova vlade, može poslužiti godišnji izvještaj kraljevske vlade objavljen u Politici 2. siječnja 1930. godine. Zanimljivo je da je ovakav tip izvještaja jedinstven za razdoblje na koje se prema literaturi odnosi kriza u Jugoslaviji, odnosno najkasnije do početka Drugog svjetskog rata. Izvještaj se nalazi već na drugoj stranici novina, a zauzima tri stranice. Sastoji se od tri izvještaja ministarstava: Ministarstva unutrašnjih poslova, Ministarstva inostranih dela i Ministarstva financija.¹²⁹ U situaciji u kojoj se kriza počinje polako širiti iz Sjedinjenih Američkih Država prema ostatku svijeta, izvještaj baš ova tri ministarstva predstavlja važan faktor za informiranje građanstva, ali i za održavanje stabilnosti vlasti.

Izvještaj Ministarstva unutarnjih poslova podnio je general Živković prilikom čestitanja Nove godine kralju. General Petar Živković već se u Prvom svjetskom ratu usko vezao uz dinastiju kao zapovjednik kraljeve garde. Nakon rata usko surađuje s kraljevskim kabinetom te je 6. siječnja 1929. godine postao predsjednik vlade i ministar unutrašnjih poslova čime je pomogao tadašnjem kralju Aleksandru Karađorđeviću uvesti osobnu diktaturu. Na mjestu predsjednika vlade i ministra unutrašnjih poslova ostaje do 1932. godine, a na parlamentarnim izborima 1931. bio je nositelj jedine režimske izborne liste.¹³⁰

¹²⁸ Pad kurseva na pariskoj berzi, Politika (Beograd, 29. studenog 1929.), str. 2, online izdanje, pristup ostvaren 15. srpnja 2021. <https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1929/11/29#page/0/mode/1up>

¹²⁹ Pregled rada Kraljevske vlade u 1929. godini, Politika (Beograd, 2. siječnja 1930.), str. 2, online izdanje, pristup ostvaren 15. srpnja 2021. <https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1930/01/02#page/0/mode/1up>

¹³⁰ Živković, Petar, Hrvatska Enciklopedija, online izdanje, dostupno na; <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=67775>, pristup ostvaren 21. srpnja 2021.

Svoje izlaganje započeo je o reformi vrhovne državne administracije čime je i u Ministarstvu unutarnjih poslova postignuta sistematizacija i racionalizacija radnih mjesta. Zakonom o unutrašnjoj upravi utvrđeno je njeno ustrojstvo, djelatnost te prava i odgovornosti službenika, a sve prema načelu administrativne koncentracije. Time je državnoj administraciji ovoga ministarstva proširen djelokrug rada koji je do tada bio isključivo policijske prirode. Nadalje, izvještava i o ostalim uredbama i propisima koji su doneseni nakon uvođenja diktature 6. siječnja, u svrhu održavanja i provođenja iste, poput Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi ili Zakona o štampi. Spominje se i promjena imena države izvršena u listopadu 1929., ali i nova podjela teritorija na devet banovina. Zanimljivo je da spominje i borbu protiv komunističkih ideja u Kraljevini i o suzbijanju istih, o represiji prema neposlušnim činovnicima i iskorjenjivanju hajdučije, sve kako bi postojeći režim funkcionirao „na dobrobit naroda“.¹³¹

Za ovaj rad svakako su važnija sljedeća dva izvještaja. Izvještaj Ministarstva inostranih dela (ministarstvo vanjskih poslova) na početku govori o 60 međunarodnih ugovora, konvencija, protokola i sporazuma sklopljenih nakon 6. siječnja 1929. Svi su ugovori potpisani u svrhu sređivanja političkih, ekonomskih, pravnih i humanitarnih odnosa Kraljevine s inozemstvom. Od posebnog su značaja za ovo razdoblje Ugovor o arbitraži i koncilijaciji između država Male antante te Ugovor o koncilijaciji sa Sjedinjenim Američkim Državama.

Spomenuta Mala antanta bila je obrambeni savez Kraljevine SHS, Čehoslovačke i Rumunjske između dvaju svjetskih ratova. Iako je tijekom 1920. i 1921. zaključeno nekoliko ugovora o savezu, najznačajniji zajednički ugovor potpisan je u Beogradu 21. svibnja 1929., o kojem se izvještava u članku. Države saveznici protivili su se reviziji poslijeratne situacije proizašle iz versajskih ugovora, restauraciji Habsburgovaca te

¹³¹ Pregled rada Kraljevske vlade u 1929. godini, Politika (Beograd, 2. siječnja 1930.), str. 2, online izdanje, pristup ostvaren 15. srpnja 2021.

<https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1930/01/02#page/0/mode/1up>

revizionističkim težnjama Mađarske.¹³² Iako se u vrijeme velike ekonomske krize malo govori o utjecaju ovoga savezništva, svakako je važno spomenuti činjenicu da će se zajednički boriti protiv ekonomskih interesa velikih sila u nadolazećem periodu, poput stvaranja carinske unije između Austrije i Njemačke 1930. godine.¹³³

U članku se nadalje spominju i trgovinski ugovori, a na prvo mjesto se stavlja ugovor potpisan s Francuskom. U svjetlu kredita koji će kasnije u krizi uzeti u toj zemlji, ovo je vrlo važna informacija.

Izvještaj Ministarstva financija definitivno je najvažniji za utvrđivanje stanja prije krize, no, kako se radi o izvještaju vladajuće strukture, treba ga uzeti sa zadržkom. Ističe se da je proračun bio dobro planiran te da su carina i monopol te izvjesni prihodi dali solidan višak u proračunu. Spominje se tvornička stabilizacija dinara koja je provedena u 1929. godini, ali i planovi za zakonsku stabilizaciju koja je predviđena za 1930., a o kojoj je bilo puno govora u ovome radu. Druga važna stvar koja se spominje jest dug za ratne reparacije koje Kraljevina ima prema Francuskoj, a koji su dogovoreni na Haaškoj konferenciji. Naime, Jugoslavija je trebala kroz 37 godina plaćati Francuskoj prosječno oko 3 500 000 zlatnih maraka, ali tako da se ta suma odbija od reparacija koje ona treba primiti od Njemačke. O poslovanju s Francuskom govori se i u slučaju davanja koncesije za izvršenje vodenih snaga Krke i Cetine u Dalmaciji na osam godina tijekom kojih društvo koje je potpisalo ugovor mora povećati proizvodnju električne energije na 900 milijuna kilovatsati, ali i investirati u državu 450 000 000 francuskih franaka. Drugi važan ugovor potpisan je također s francuskom tvrtkom za izvođenje melioracijskih radova na području dunavsko-tamiške vodne zadruge u Pančevu, u vrijednosti 260 milijuna dinara. Izvještaj se dotiče i pregovora s engleskom grupacijom Rottschild od koje je Kraljevina Jugoslavija trebala uzeti kredit za podmirivanje obveza, no iz literature znamo da se taj ugovor nije potpisao

¹³² Antanta, Hrvatska enciklopedija, online izdanje, dostupno na; <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=2924>, pristup ostvaren 21. srpnja 2021.

¹³³ Antanta, Hrvatska enciklopedija, online izdanje, dostupno na; <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=2924>, pristup ostvaren 21. srpnja 2021.

nego da je Jugoslavija zajam uzela upravo od Francuske, s kojom je usko surađivala na mnogim poljima.¹³⁴

Čitajući ove izvještaje može se zaključiti da u njima nema ni spomena o velikoj gospodarskoj krizi koja u to vrijeme pogađa svijet. Ne samo da nema spomena krize koja se događa u svijetu, nema ni spomena domaće krize poljoprivrede koja je i prije pada burze bila aktualna u Jugoslaviji, a o čemu svjedoče i novinski članci analizirani u ovome radu. S druge strane, ovaj izvještaj potvrđuje neke važne činjenice vezane uz politiku kralja i vlade u to doba. Prvenstveno, izvještaji obiluju datumom 6. siječnja 1929. godine, on se uzima kao polazišna točka svega dobrog i naprednoga što je ostvareno u protekloj godini. Time se, mišljenja sam, pokušava opravdati diktatura koja je tada uvedena i baciti na nju svijetla slika. Nadalje, Francuska zauzima važan položaj u izvještajima. To je zasigurno potvrda uske veze između Francuske i Kraljevine Jugoslavije, ali i nagovještaj još tješnje suradnje u narednim godinama. Također, tijekom 1929. godine doneseni su mnogi zakoni i uredbe te potpisani mnogi sporazumi koji su za cilj imali preuređenje Kraljevine, kako teritorijalno i administrativno, tako i socijalno. I naposljetku, velikoj ekonomskoj krizi koja se u to vrijeme širi iz New Yorka na ostatak svijeta nije dan nikakav značaj, vjerojatno zbog toga što kriza u to vrijeme nije izravno pogodila Kraljevinu Jugoslaviju.

¹³⁴ Pregled rada Kraljevske vlade u 1929. godini, Politika (Beograd, 2. siječnja 1930.), str. 3., online izdanje, pristup ostvaren 15. srpnja 2021.

<https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1930/01/02#page/0/mode/1up>

5. Zaključak

Velika ekonomska kriza započela je slomom njujorške burze 1929. godine odakle se proširila na Europu gdje je prouzročila brojne nemire, štrajkove i političke krize. Uz zapadnoeuropske zemlje kriza se proširila i na prostor Kraljevine Jugoslavije.

Postoje nesuglasice o točnom početku krize u Jugoslaviji no svi se slažu da je do krize ipak došlo, unatoč odgođenom valu i da je njemačka pomoć uvelike pomogla u ublažavanju posljedica krize. Činjenica da je Jugoslavija bila pretežno agrarna zemlja u stanovitoj mjeri je pomogla da se posljedice krize ne osjete odmah po početku krize u ostatku svijeta. S druge strane loša financijska politika pogodovala je da se učinci krize osjete jače nego u ostalim europskim zemljama.

Kako bi se zaštitila kraljevska je Vlada donijela niz uredbi i zakona u ekonomiji kao i regulaciju bankarskog sektora čime se je pokušalo spriječiti ili barem ublažiti posljedice krize, no takvi zakoni i uredbe pokazali su se nedostatnim. Budući da je jugoslavensko gospodarstvo uvelike ovisilo o stranom kapitalu, povlačenjem istog, bankarski sektor, kao i ostale privredne grane doživjele su krah. Takvo stanje je dovelo do brzog osiromašenja stanovništva.

Tadašnji najznačajniji novinski list Politika gotovo svakodnevno je izvještavao o tadašnjem stanju u Europi, ali i Jugoslaviji te je predviđao kako će događaji u SAD-u utjecati na gospodarske prilike u Kraljevini. Također je kao glavnog krivca za slom burze navodio razne spekulacije i malverzacije. Vijesti su u Politiku dolazile posredno, preko Berlina ili Londona, jer časopis tada nije imao dopisnika iz New Yorka. Osim novinskih članaka koji su izravno govorili o krizi u zemlji i inozemstvu u Politici su također objavljeni vladini izvještaji iz resora unutrašnjih poslova, vanjskih poslova te financija, no u njima se uopće ne spominje kriza i njezine posljedice.

Na vanjskopolitičkom planu sklapani su trgovinski ugovori, napose s Francuskom, Čehoslovačkom i Rumunjskom. Osim sklapanja trgovačkih ugovora s drugim državama jugoslavenska se vanjska politika bavila i sprječavanjem ekonomskih interesa velikih sila

koje bi joj mogle gospodarski dodatno naštetiti. Financijsko izvješće bavi se razlikama u budžetu te praćenjem vrijednosti domaće u odnosu na strane valute.

Dolaskom Hitlera na vlast u Njemačkoj dolazi do ekonomskog zbližavanja Njemačke i Jugoslavije. Dok je u predratnim godinama strani kapital bio većinom francuski i britanski sada dominaciju preuzima njemački kapital. Od 1934. njemački kapital sve više prodire u jugoslavensku privredu čime je prevladana kriza, međutim posljedice krize osjetit će se sve do početka II. svjetskog rata. Mišljenja sam da su se u Jugoslaviji kao i u ostatku Europe ispreplitale dvije krize: ona politička i ekonomska. Također Jugoslavija je uz sve svoje slabosti bila plodno tlo za katastrofalne učinke krize. Iako je ekonomska kriza službeno prevladana, ona politička nije što će na koncu dovesti do raspada države 1941.

6. Popis literature

Knjige:

- Ivan T. BEREND (2011.): *Ekonomska povijest Europe 20. stoljeća*. Zagreb.
- Vladimir BRODNJAK (ur.) (1977.): *Povijest svijeta od početaka do danas*. Zagreb.
- Ferdo ČULINOVIĆ (1961.): *Jugoslavija između dva rata*. Zagreb
- Sergije DIMITRIJEVIĆ (1962.): *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941*. Beograd
- Sergije DIMITRIJEVIĆ (1958.): *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*. Beograd
- John Kenneth GALBRAITH (2010.): *Veliki slom 1929. Kako nastaju velike svjetske krize*. Zagreb.
- Ivo GOLDSTEIN (2008.): *Hrvatska 1918. – 2008*. Zagreb
- M. J. HEALE (1999.): *F. D. Roosevelt, New Deal and War*. Routledge
- Dunja HERCIGONJA (1987.): *Velika Britanija i spoljnopolički položaj Kraljevine Jugoslavije 1929-1933*. Institut za suvremenu istoriju., Beograd
- Julian JACKSON (2009.): *The Politics of Depression in France 1932-1936*. Cambridge University Press
- Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ (2013.): *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527. do 1941. godine*. Zagreb
- Boris KRŠEV (2007.): *Finansijska politika Jugoslavije 1918.-1941*. Novi Sad
- Mark MAZOWER (2004.): *Mračni kontinent: Europsko dvadeseto stoljeće*, Prometej, Zagreb.
- Dietmar ROTHERMUND (1996.): *The Global Impact of the Great Depression 1929-1939*. Routledge
- Vladimir V. ROZENBERG, Jovan LJ. KOSTIĆ (1940.): *Ko finansira jugoslovensku privredu*, Beograd
- Vjenceslav RUPČIĆ (2018.): *Zakonska stabilizacija dinara i zlatni standard u Kraljevini Jugoslaviji*, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb
- John STEVENSON, Chris COOK (2009.): *The Slump: Britain in the Great Depression*. Routhledge

Živko TOPALOVIĆ (1937.): *Velika privredna kriza, prikaz jedne svetske katastrofe*.
Beograd

Ivana ŽEBEC ŠILJ (2017.): *Zagrebačka industrija 1935.-1939. u kontekstu međuratnog
gospodarskog razvoja*, Zagreb

Barrie A. WINGMORE (1985.): *The Crash and its Aftermath: A History of Securities
Markets in the United States 1929-1933*. Greenwood Publishing Group.

Znanstveni članci:

Vladimir BAROVIĆ (2016.): „Važnost Vladislava S. Ribnikara u razvoju medija i jačanju
dnevnik informacija i političkih novina "Politika"“. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u
Novom Sadu*. Knjiga 46-1, 33-46

Dragana GNJATOVIĆ (2016.): „Dužnički teret Kraljevine Jugoslavije u vreme velike
svetske ekonomske krize“, *Megatrend revija*, 13, 3, 21-44.

Dragana GNJATOVIĆ (2006.): „Sto in en dan konvertibilnega dinarja med svetovnimi
vojnama“ *Prispevki za novejšo zgodovino*. 46, 2, 27-41.

Vladan JOVANOVIĆ (2020.) „Edo Marković (1885. – 1939.): prilog za biografiju“,
Časopis za suvremenu povijest, 52, 1, 131-163.

Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ (2005.): „Nezaposlenost u Hrvatskoj od vremena velike
svjetske krize i javni radovi“, *Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i
povijest okoliša*, 1, 1, 101-114.

Davorin RUDOLF (2009.): „Jugoslavija: Unitarna država ili federacija povijesne težnje
srpskoga i hrvatskog naroda – jedan od uzroka raspada Jugoslavije“. *Zbornik radova
Pravnog fakulteta u Splitu*, 46, 2., 287-314.

Vladimir STIPETIĆ (2005.): „Transformacija gospodarstava i kreditiranje ruralnih
sredina“, *Sociologija sela*, 43, 167, 1, 61-81.

Zdenka ŠIMONČIĆ (1976.): „Drvena industrija Hrvatske u gospodarskoj krizi 1930. –
1934. godine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u
Zagrebu*, 8, 1., 167-275.

Hrvoje VOLNER (2007.): „Poduzeće S. H. Gutmann d. d. u vrijeme Velike gospodarske
krize (1929. - 1934.)“, *Scrinia Slavonica*, 7, 1, 328-371.

Članci u Politici:

Panika na njujorškoj berzi još traje, Politika (Beograd, 31. listopada 1929.), str. 2, online izdanje, pristup ostvaren 15. srpnja 2021.

<https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1929/10/31#page/1/mode/1up>

„Crni dan“ na pariskoj berzi, Politika (Beograd, 31. listopada 1929.), str. 2, online izdanje, pristup ostvaren 15. srpnja 2021.

<https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1929/10/31#page/1/mode/1up>

Opet panika na berzi u Njujorku, Politika (Beograd, 5. studenog 1929.), str. 3, online izdanje, pristup ostvaren 15. srpnja 2021.

<https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1929/11/05#page/2/mode/1up>

Uzroci berzanske katastrofe u Americi, Politika (Beograd, 9. studenog 1929.), str. 3, online izdanje, pristup ostvaren 15. srpnja 2021.

<https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1929/11/09#page/4/mode/1up>

Najnoviji krah na berzi u Njujorku, Politika (Beograd, 10. studenog 1929.), str. 3, online izdanje, pristup ostvaren 15. srpnja 2021.

<https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1929/11/10#page/4/mode/1up>

Kriza poljoprivrede, Politika (Beograd, 14. studenog 1929.), str. 1, online izdanje, pristup ostvaren 15. srpnja 2021.

<https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1929/11/14#page/0/mode/1up>

Devet stečajeva za jedan dan, Politika (Beograd, 14. studenog 1929.), str. 3, online izdanje, pristup ostvaren 15. srpnja 2021.

<https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1929/11/14#page/0/mode/1up>

Tako je moralo biti, Politika (Beograd, 16. studenog 1929.), str. 1, online izdanje, pristup ostvaren 15. srpnja 2021.

<https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1929/11/16#page/0/mode/1up>

Njujorška panika, Politika (Beograd, 20. studenog 1929.), str. 1, online izdanje, pristup ostvaren 15. srpnja 2021.

<https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1929/11/20#page/0/mode/1up>

Mesec novembar na njujorškoj berzi, Politika (Beograd, 21. studenog 1929.), str. 2, online izdanje, pristup ostvaren 15. srpnja 2021.

<https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1929/11/21#page/0/mode/1up>

Gubitci na njujorškoj berzi u novembru 71 752 000 000 dolara, Politika (Beograd, 28. studenog 1929.), str. 4, online izdanje, pristup ostvaren 15. srpnja 2021.

<https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1929/11/28#page/0/mode/1up>

Krah velike italijanske banke, Politika (Beograd, 27. studenog 1929.), str. 1, online izdanje, pristup ostvaren 15. srpnja 2021.

<https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1929/11/27#page/0/mode/1up>

Pad kurseva na pariskoj berzi, Politika (Beograd, 29. studenog 1929.), str. 2, online izdanje, pristup ostvaren 15. srpnja 2021.

<https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1929/11/29#page/0/mode/1up>

Pregled rada Kraljevske vlade u 1929. godini, Politika (Beograd, 2. siječnja 1930.), str. 2, online izdanje, pristup ostvaren 15. srpnja 2021.

<https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1930/01/02#page/0/mode/1up>

Internetski izvori:

Velika industrijska kriza (1929-33), Hrvatska enciklopedija, online izdanje, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=64142>, zadnji pristup 18. srpnja 2021.

New Deal, Hrvatska enciklopedija, online izdanje, <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=43624>, pristup ostvaren 25. srpnja 2021.

Živković, Petar, Hrvatska enciklopedija, online izdanje, dostupno na; <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=67775>, pristup ostvaren 21. srpnja 2021.

Antanta, Hrvatska enciklopedija, online izdanje, dostupno na; <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=2924>, pristup ostvaren 21. srpnja 2021.

Politika, <https://www.politika.rs/sr/stranica/4/O-nama>, pristup ostvaren 10. srpnja 2021.

Politika, dioničko društvo, https://politika-ad.com/?option=com_content&view=article&id=19&Itemid=31&lang=cirilica, pristup ostvaren 10. srpnja 2021.

Živko Topalović, Wikipedia, https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%96%D0%B8%D0%B2%D0%BA%D0%BE_%D0%A2%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%9B, pristup ostvaren 25. srpnja 2021.